

КОВАЛІ Й КАРБІВНИЧІ

Колись і ми станемо забутими

поетами,

хтось інший прийде нам на зміну, за наші труди нагородою буде
чудова гармонія.

ВІТЕЗСЛАВ НЕЗВАЛ

Притча

про Учителя й Учня

Щороку ранньою весною, коли дерева стояли вологі, чорні й німі, не маючи навіть сили чи відваги струсити з гілок обважнілі рештки запізненого снігу, старий Учитель починав тривожитись, що вони можуть не зазеленіти зовсім. На гілках не було й найменшого натяку на зелене, ніякого натяку на молодий листок, і старий Учитель, недбало накинувши на плечі плаща, увечері виходив у сад, торкався пальцями тоненьких гілочок яблуні, грів долонями заохолоджений стовбур й, прикладаючи вухо до нього, слухав, чи пульсують живі соки, чи жебонить живий голос.

А коли вже не було ніякого сумніву, що дерева не повсихали, бо на сонячний світ визирало дрібненьке й прозоре листя беріз, обвислі, схожі спершу на мертві пташині лапки, листки каштанів випростовувалися, полишивши в'янути розтулену долоню великої бруньки, а попід ногами у дерев, не топтана ще й наївно довірлива, тріпотіла тонким тілом трава, — Учитель зітхав полегшено й повертався до своїх справ.

Навесні він завжди сподівався, що врешті зробить те найважливіше, задля чого, міркував він собі, йому випало щастя народитися на світ.

Він брав до рук пензлі, перебирав давно присохлі фарби, які хотів використати саме для того, найголовнішого, і вже мав намір торкатися до полотна пензлем, — та щось знову несподівано відвертало його думки від роботи.

Могли то бути дитячі голоси, сміх, чийсь плач, або ж крик, чи просто чийсь кроки — і завжди в тих звуках він вчував своє ім'я — наче його кликали нетерпеливо: "Учителю, Учителю!" Він покидав пензель, повертався на голос, бо знав — ось зараз на порозі, як звичайно бувало весною, стихнуть оті голоси, ті кроки — і перед ним стоятиме Учень з перекинутими через плече бесагами, з надією в погляді й нетерпінням у душі. Й Учитель знав, що не відправить його з порога, бо вже з першої миті приглядався до нього як до німого дерева, хотів прикласти долоню до його душі, щоб переконатися, чи пульсують в ній живі соки, чи жебонить у ній живий голос.

Нікого й ніколи не відправляв він з порога, і всіх приймав, і кожного учив того, що знав сам і вмів, а найголовніше чекало свого часу, своєї хвилини, Учитель відкладав те до нової весни, до нової миті просвітління.

А коли ту мить знову полохали чийсь кроки, затихаючи при порозі Учителевого дому, він терпляче йшов одчиняти двері, бо не вмів би залишити когось за порогом.

Давно, ще зовсім молодим, він здобув собі славу великого Майстра, і та слава привабила до нього безліч таких же молодих людей, котрі переймали від нього його уміння. Минав час, одні Учні відходили, з'являлись інші — і його вже перестали називати Майстром, а кликали тільки Учителем, і він навіть не помітив, як воно так сталося, це спершу тривожило його й лякало навіть, він хотів бути Майстром, а не Учителем, і коли тривога дотинала особливо гостро, він шукав самотності й брався

до роботи своєї власної, щоб переконатися, що не все віддав, що залишив самому собі хоча б дешицю того.лцо мав.

Задумане було виразним, чітким. Чим більше минало часу, тим ясніше він бачив, що і як має зробити, зримо уявляв кожен свій рух і кожну лінію, кожну барвисту пляму на полотні. Учитель часом торкався того заповітного полотна долонею, і рука ніби вловлювала обриси майбутньої картини, вони мовби набирали якоїсь опуклості, тремтіли в нього під рукою, раділи із свого буття, із своєї появи на світ або ж навіть зі свого впливу на ту появу.

Та одного ніби не помічав Учитель — долоня його ставала все кволішою, темніла на ній шкіра, і під тією притемненою шкірою чіткіше проступали синюваті жили, виднілися вузли суглобів, тоншими ставали кістки пальців.

Поволі Учитель зовсім звик до свого нового імені, зрештою воно вже навіть не турбувало його, бо ж все одно не заважало визріванню в його душі того найголовнішого, що він збирався здійснити. Відчуваючи, що задум з кожним поворотом кола часу стає все досконалішим і прекраснішим, Учитель зовсім не хвилювався, відкладаючи свою роботу задля повчання й навчання інших, а ті, інші, перейнявши його уміння, подякувавши — чи й не подякувавши — за науку, переступали знову його поріг — цього разу за тим, щоб вирушити в світ. З того, що вони потім робили, кожен міг бачити, що проходили науку в Учителя, і він радів, бо світ впізнавав у їх роботі роботу ного власну, але радів також і тому, що найголовніше — ще тільки задумане, — що воно в ньому, і ніким досі не повторене, бо повтореним бути не може, — адже він сам не відкрив того ще, не відділив від себе самого, не відпустив у світ.

Одного разу, коли весна прийшла якраз тоді, коли їй належало бути і дерева вкрилися знову листом, довго ніхто не приходив на його поріг. Він уже тримав у руках пензель і вже хотів торкатись ним до полотна, але все не зважувався, бо аж тепер прийшов страх, що коли торкнеться — зникне з-перед очей та давно знайома, виношена думка, що обернеться

вона чимось іншим, і рука його тремтіла, і він напружено дослухався (сам собі не признаючись у тому), чи не почує ж урешті кроків на своєму порозі, чи не покличуть його: "Учителю, Учителю!" Однак ніхто не кликав, і можна було класти фарбу на полотно, а він все відкладав, відтягував ту мить, у ньому все перемішалось, сплуталось: і нервово-радісне усвідомлення, що роботу можна розпочати, й страх, що її вже треба розпочинати, й очікування кроків за порогом як визволення від необхідності класти фарбу на полотно, й страх, що ті кроки таки пролунають і він змушений буде знову відкласти роботу— а хто знає, чи буде ще такий же момент, як зараз?

Врешті він таки дочекався. Хтось стояв на порозі і кликав його, кликав так, наче не мав найменшого сумніву, що йому відчинять. І в той же час вагався, чи має він право добиватися цього.

Учитель з видимим гнівом і з невидимою полегкістю впустив на поріг Учня, і той увійшов. Був зовсім юний, і через те понад міру зухвалий, і так само понад міру невпевнений у собі, готовий покійно слухати — так само готовий не погоджуватися ні з чим.

Учень виявився старанним і пильним. Учитель навіть не міг згадати, чи слухав хто й коли з такою ревністю його порад і науки і чи запам'ятовував хто кожне його слово, щоб потому в тій же науці, в тих словах вишукувати суперечності, незгідності однієї думки з іншою, щоб сперечатися так затято, спершу шанобливо схиливши голову перед його учительською маєстатичністю. Переймаючи від Учителя знання й уміння, Учень ретельно й чесно намагався відтворити пізнане на полотні, і чим більше він старався те робити, тим марнішими здавалися його спроби. Вони анітрохи не сходилися, навіть віддалено не нагадували того, що робив сам Учитель. І старий Учитель з гіркотою міркував, що цього разу даремно відчиняв двері, пускав на поріг Учня.

Учень бачив "Учитель невдоволений ним; він сам ще не міг винести присуду власній роботі, і з такою ж гіркотою, як і Учитель, дорікав собі за невміння й безталанність, і ще старанніше намагався зробити те, що ніби

мусив робити, — а воно помимо його волі оберталося чимось іншим, новим, несподіваним для них обох.

І тоді Учень вирішив: мусить іти геть. Мусить узятися до якоїсь іншої роботи або ж збагнути, чому так вийшло, що не зумів ані дрібки навчитись від Учителя, хоча іншим давалось це так легко й просто. І скільки не думав над тим, зрозуміти не міг, бо ж ніби доклав стільки сили, ніби ж знав усе — а водночас не знав нічого. І він уже хотів йти, але так трапилось, що Учителя трохи заслаб. Він лежав на постелі, і Учень подавав йому пити, натирав знахарськими мастями ослаблі руки й плечі, пильнував вогню в печі, шанобливо клав холодну руку йому на чоло.

Учитель, врешті зборовши хворобу, тихо й спокійно заснув. Учень подумав, що вже давно нічого не малював. Він роззирнувся й помітив гарне полотно, і пензлі, і фарбу, відчув нетерпіння в руках, тихо, аби не розбудити Учителя, взявся до роботи.

Вранці Учитель підвівся й віч-на-віч зустрівся з тим, що зробив Учень, скориставшись його заповітним полотном.

Спершу чорний гнів спалахнув у ньому і Учитель мав охоту рвати й нищити це полотно, на котрому було щось таке дивне, зовсім інше, аніж мало бути, аніж те, що надумав зробити він сам. Так, наче хтось підгледів його задум і відтворив на полотні — а водночас воно було протилежністю, запереченням його задуму, кінцем, невідворотним кінцем і згубою його, Учителевої, думки.

Але вроджена чесність і давня звичка оцінювати роботу своїх учнів справедливо, без упередження й щиро, змусили його, попри гнів, визнати, що картина була, без сумніву, дуже добра, і Учитель дивувався, окрім усього іншого, з відваги свого Учня, з того, як той сміливо й просто водночас зумів здійснити задумане.

І чим довше Учитель приглядався до тієї роботи, чим більше намагався знайти в ній таке, що насправді давало підставу до гніву, він не міг побачити нічого, що образило б його мистецьке почуття чи прикро образило б розуміння малярського хисту. Все виразніше він бачив, що інакше й не можна було виконати, а тільки так, якраз так і в такий спосіб, і разом з не до кінця погамованим ще гнівом і зачудуванням прийшла до нього також превелика радість, якої він досі не знав, радість від того, що він воістину був Учителем. Йому солодкою здалася власна видима поразка, бо вона була його перемогою, його тішила втрата, бо вона водночас виявилась знахідкою безмірного скарбу, і він встав і затулив завіскою вікна, щоб вранішнє сонце не розбудило молодого Майстра, який заснув, утомлений роботою.

"Звук пилки тесляра по звуках супокою"

Оглушлива тиша. У вухах, у долонях, у голові. В усьому тілі. Після восьми годин безперервного гуркоту передзвін тарілок, звичайні людські голоси — це також тиша.

Сидимо втрьох за столом у заводській їдальні: Я, Степан Головченко, Олег Віблій. Четверте місце вільне.

Ложка тоне в юшці. Чи то мені, просто їжа не смакує.

Мовчимо. Олег кришить хліб до супу. Перемішує ложкою, їсть, злегенька присьорбуючи. Ложка здається надто тонкою й крихкою у великій^ грубуватій руці Олега. Йому б доброго дерев'яного ополоника й трилітрову миску юшки.

Мовчимо. Степан виловлює шматочки м'яса. Жує поволеньки, розсудливо, як добре вихована дитина.

Напевно, тому мовчимо, що по восьми годинах невпинного гуркоту добре знаєш ціну слова і не хочеш говорити абищо. В цеху

перемовляємось радше рухами, поглядом, та й то в разі крайньої потреби...

Олег доїдає останню ложку супу, відсуває тарілку, стирає зі столу паперовою серветкою крапельку рідини. Так, як удома. Ніби не знає, що за ним тут поприбирають і заберуть тарілку.

. — їж, — киває мені головою Олег. — їж, Старий не прийде. Дарма чекаєш. Не прийде, кажу, чого так дивишся, ніби не бачив мене ніколи?

— Дурне говориш. Чому б мав не прийти?

— Якщо хочеш знати, я теж так думаю, — говорить Степан. — Не прийде, і ти сам винен, якщо хочеш знати.

Я їм не вірю. Не може цього бути. Старий прийде. Це наш стіл, ми тут завжди обідаємо. Старий прийде. Він не міг ані розгніватись, ані образитись. Хіба що я зовсім не знаю ного.

Старий ні на кого не схожий. Він може сказати: "Дивись, хлопче, яка гарна он там іде, ех, яка гарна! Та не туди дивишся, сліпаку, не та — он та друга, русява. Що? Не подобається тобі? Таж якраз тим і гарна, що от дитину вродить, дивись, яка горда, як іде. Жодна жінка доти не буде гарною, поки дитини не вродить. Вона тоді знає, для чого на світі живе, а я знаю, що мені смерть не страшна, якщо жінка дитину вродить. І нехай би десятиох вродила, то мені тоді й зовсім не страшно буде вмерти. Але ж то таки гарна, така що раз..."

Хтось би дивився і не зрозумів, що гарна. Звичайна. Волосся коротеньке, ніс і губи поприпухали, в плечах заширока, і хода важка — а Старий каже, що гарна. Бо справді — гарна.

. Старий бачить те, чого відразу й не зауважиш. Хто нашої роботи, наприклад, не знає, той не відрізнити шліфованого екрана від

нешліфованого. Такому тільки треба аж зображення в телевізорі показати при нешлифованому екрані, тоді він врешті втямить, що тут щось не так.

Чи не так само і з тією русявою жінкою. Один запримітить лише коротеньке волосся, припухлі губи й заширокий ніс, а Старий, напевно, бачить уже наперед: як вона тримає в руках дитину, як дитина вхопила в кулачок пасмо волосся матиного, а мати сміється, і коли вона сміється, то припухлі губи веселішають, стають вологі від блиску зубів, і жінка гарна, і дитина гарна, і сміх гарний. Старий це бачить.

Я пробував її потім малювати — з пам'яті, не дуже схожою, просто такі вологі припухлі губи, пасмо волосся в дитячому кулачку. Пробував також малювати Степана. Він гарний зовсім по-іншому. Очі карі, але не темні, а якісь прозорі наче, і всередині — сміх. Тремтить, тремтить, а потім ховається. Наче боїться, щоб хтось не помітив його. А коли Степан справді сміється, в очах сміху нема зовсім, тільки на губах. Плечі в нього широкі, а в стані вузький; щоб добре підперезатися, мусить пробивати в своєму шкіряному широкому поясі нові дірочки. Степана запрошували навіть до Будинку моделей — демонструвати новий одяг. Коли до нас на завод приходили модельєри-художники показувати нові зразки одягу, він для жарту вийшов на сцену й сказав, що хоче спробувати, як виглядатиме в модельній, унікальній і гарній спецівці. У магазині такої не купиш, то чому б людині, — сказав Степан, — не скористатися можливістю, щоб похизуватись у гарному робочому одязі перед гарними дівчатами. Якраз тоді йому й запропонували таку чудернацьку роботу, бо виглядав він добре і в спецівці, і в парадному костюмі з модним широким галстуком.

Робота в Будинку моделей Степанові не сподобалась. Раз пішов — а більше ні. Надто багато дівчат було там, усі чомусь говорили так голосно, наче хотіли перекричати одна одну або ж ніби всі були в нашому склоцеху, де справді треба надсадно кричати, якщо хочеш, аби тебе почули. Крім того, вони мовби й не помічали, що Степан — хлопець. Переодягалися при ньому, крутились перед дзеркалом, ще й котрась,

ніби так мало бути, спокійненько попросила Степана застібнути ззаду на її суконці довжелезний замок-блискавку.

Гарні там були дівчата, це правда, погоджувався Степан, але коли десяток гарних дівчат крутяться поблизу й не мають людини за кого належить, то це означає, що таким непримітним робить ту людину її мізерне заняття — і Степан після однієї вечірньої спроби виконати роль манекена вранці, як завжди, з'явився в цеху.

Ще також я пробував малювати Марію Воронець. Вона в нас одна-однісінька жінка серед шліфувальників. Але жінка така, що будь-якого, нехай і найдужчого, парубійка однією рукою скрутить, недарма взялася за важку роботу, від котрої чоловіки тікають. Мені хотілося намалювати її на величезному полотні, таких полотен, мабуть, нема, їх би треба було склеїти з десятків до купи, найбільших полотен, аби вийшло таке, яке потрібне мені для Маріїного портрета — і все довкола на тому портреті було б маленьким, дрібним, але дуже виразним: верстати, конвейєри з конусами й екранами, розжарена куля скла при скловарній печі. Від кулі мало б розходитись червоне світло й розпромінюватись на всю картину. Тільки одна Марія була б велика, вона б сягала головою аж до стелі цеху, так, наче він весь лиш на ній, на цій жінці, й тримається. От тільки не знаю, що вчинити з її руками, що вона повинна ними робити. Але це все химери, полотна я не знайду, а якби й було полотно, я не зумію нічого такого намалювати. Все химери. Я на картоні пробував малювати Марію. Очі, руки, плече— все зосібна й разом. Марія каже, що вона так чорно гарує на важкій роботі, бо хоче, щоб дітям було легше, щоб вони мали чисту й легку роботу, щоб вивчились всі троє на лікарів чи інженерів і мали чисту роботу, без гуркоту й вантажів, вона тому так чорно працює. Якби Марію хтось пробував переконати, що-лікареві, мабуть, також не дуже легко буває, Марія взяла б те за жарт. Лікар сидить у кабінеті й приймає хворих, а не тримає в руках важелезні екрани, — каже Марія, — і лікаря при тому більше шанують, а про якогось там шліфувальника екранів мало хто й знає, хіба що тільки на заводі, де він працює. Марія хоче для своїх дітей слави, а свою добру славу зовсім за славу не має, хоча сама отримала орден "Знак Пошани". Вона б могла кожного з нас,

молодших у бригаді, такими словами висповідати, якби хто пробував так собі, злегенька, ставитись до роботи чи напорота браку, — а от для своїх власних дітей хоче іншого заняття, на її думку — легшого. Так, ніби їй здається, що ті її власні діти довіку залишаться дрібненькими, кволими, з тонкими ручками та ніжками й довіку потребуватимуть її опіки, наче немовлята. Звичайно, кажуть, що діти для матері завжди залишаються тільки дітьми, але ж вони самі відчують, коли вже вирости.

Бо ж Маріїні діти зовсім не порахувались із материними планами, один з її синів прийшов у наш цех, такий малий шістнадцятирічний хлопчисько, влаштувався електриком по ремонту електроустаткування. Марія просила начальника цеху не брати його, та хлопчисько уперся — ростом у матір не вдався, зате характером чистісінько такий самий. Уперся й залишився. Марія з ним півроку взагалі не розмовляла, проходили одне попри одне, ніби й не знайомі зовсім, тільки малий услід їй часом очима блисне і так якось по-доброму, вибачливо ворухне губами, а вона —г— аби він не бачив — щодня поглядала на графік його роботи: справляється чи не справляється син?

Тепер уже помирилися. Хлопець вступив до технікуму радіоелектроніки, і це втихомирило Маріїн гнів, хоча й досі каже, що не вибачить йому довіку зухвалого й непокірного вчинку.

І хочеться мені малювати Марію на величезному полотні, такому завширшки, як стіна в цеху.

— Слави тобі забаглось, — докірливо говорить Степан. — От, — він зліпив з хліба маленьку кульку й потім роздавив її на столі,— от яка твоя слава, якщо хочеш знати.

Степан зовсім не знає про мої химери. Його слова стосуються іншої справи.

— Не знущайся з хліба, — Олег відібрав у нього ту роздавлену кульку, вкинув у тарілку. — Хлопець за славою не гнався. Просто в азарт увійшов, розгулявся надобре, забув, хто його суперник, в азарті хіба щось пам'ятаєш? Чи там старий, чи малий — тут виграти важливо.

Говорять так, наче мене й немає. Або ж ніби про когось іншого йдеться. Замість того, щоб запитати в мене самого, як воно було насправді, вони хочуть самі до всього докопатись, але й на крок до правди не наближаються. Вони за сотню верст від правди. Один говорить про славу, другий — про азарт. Я знаю їх обох давно. Ну, нехай не так уже й давно, але досить для того, щоб не судити про їх вчинки похапцем, чому ж вони про мене так легко судять? Слава, азарт — про це хіба думаєш при роботі? Сьогодні я працював так, як щодень, хіба що тільки трохи краще — то чомусь вони щодня мені не дорікають ані гонитвою за славою, ані про азарт не говорять. Не питають, з якої причини було не сто, а сто двадцять процентів — слава там, азарт або й просто гроші — є сто двадцять, то добре, й мені добре, й бригаді добре.

Старий, однак, чомусь справді не приходив. І мені ставало сумно через те, що він не приходив. Четверте місце не зайняте. Затягався тоненькою плівкою жиру суп. Вистигав гуляш, який ми взяли для Старого — гуляш, як завжди, і чотири шматки , хліба.

Цікаво, чи хлопці бігали коли на довгі дистанції? Хтось попереду, хтось ще позаду, те й те підхльоскує, підганяє: хтось уже обійшов, а хтось таки ще може обійти. Я бігав. Одного разу сонце так шкварило, що здавалося — згорю, звуглію. Біжиш уздовж чорного шосе, асфальт під ногами розм'як, і сам геть чисто розм'як, фінішу, здається, довіку не буде, проклятий марафон, проклятий біг на довгі дистанції, хтось попереду, хтось позаду, а вздовж дороги — глядачі, а праворуч — ліс, затінок, зелено, прохолодно, й нікого попереду, нікого позаду, і мені в очах червоні кружечки і шум води у вухах, і вже не я — самі ноги ведуть мене через дорогу, до лісу, я падаю на траву, шукаю долонями вологості в ній, тут ще й роса не щезла, а там, на асфальті, сонце,— над головою, під ногами, в мені... А той, що біг позаду, уже ось тут, поруч, наді мною,

термосить і кричить у вухо: з глузду з'їхав, дурень, вставай, таж не можна лягати так раптово, чуєш, ти, божевільний, вставай, якого чорта ти зійшов з дистанції? — термосить мене, шарпає, і я встаю й хитаюсь, ноги заплітаються, а в голові червоне сонце. Як червоне скло. Той, що був позад мене, чомусь не хотів, щоб я сходив з дистанції, і ми таки добігли до фінішу, і коли я роззувся, то побачив, що нога в крові, повно крові, бо маленький камінчик вліз у кед, а я не відчував ніякого болю, лише те прокляте пекельне сонце в голові. •

Цікаво, чи хлопці бігали на довгі дистанції? Тільки, може, ця історія з бігом на довгі дистанції сьогодні буде свідчити проти мене — так, наче я таки дозволив Старому зійти з дистанції й не спинився, щоб допомогти йому.

Крізь щілину, котрої ніхто, крім птаха, не міг би й помітити, чи то через вентиляційну трубу влетів у їдальню горо-■бець. Розглянувся, хвацько підстрибнув, угледів якусь крихту, склював швиденько. Степан засміявся.

Невже справді Старий міг розгніватись?

Старий не схожий на інших. Він каже, що не боїться смерті, бо молода, зовсім незнайома йому жінка скоро народить дитину. І через те він не боїться смерті. А я часом думаю, що він не боїться смерті, бо вічний. Він був завжди — такий невисокий, з широкими долонями, з коричневим, раз і назавжди засмаглим обличчям у дрібненьких віспинках — він вічний. Я перейняв від нього його рухи — і це так, наче я з тими рухами народився. Я перейняв у нього його слова — так, наче з ними народився. Старий вічний. Кожен учитель вічний.

Йшов на пенсію наш шліфувальник. П'ятнадцять років працював на заводі. У нашій професії старих людей рідко побачиш. От він та мій учитель — а більше й не знаю. У нашій роботі — при всьому умінні — потрібна сила насамперед, а не кожен її має. Цей шліфувальник йшов на

пенсію, ми його відпроваджували як належить. Хтось говорив, який він був добрий трудівник, хтось ще там за щось хвалив. Поміж тим велася й буденна бесіда. А той чоловік сидів, похилив голову, мовчав, каву пив і мовчав, ні на кого не дивився, наче лихий був, що ми всі молодші, що ми всі — тут, а він іде геть. Це можна було зрозуміти. Сумно, коли йдеш геть. Але ж гніву за це людина не повинна мати. А він мав гнів, на нас усіх гнівався, це було видно, бо він мовчав понуро й "важко". "От, був кінь, та з'їздився", — тільки й сказав і так подивився, наче ми в тому винні були, що народились пізніше. Ми тоді всі сиділи в кімнаті, де звичайно відбуваються профспілкові збори. Купили тому чоловікові величезного торта — він любив солодке, як дитина, ми те знали й купили торта. Торт розрізали на десяток шматків, їли, щоб крихти не падали довкола, а той чоловік не їв, хоч то йому купили торт. Він ніколи не пив, це свята правда, а тут сказав! випити хочеться. Був кінь — та з'їздився... "Бери шматок торта, — сказала мені дівчина з відділу технічного контролю. — Ти ж давав гроші на торт, чому не їси?" "Хлопці, гляньте, нові алмазні круги привезли, розвантажують!" — крикнув раптом хтось, і ми вже бігли геть від того торта і від того чоловіка, котрий так чорно заздрив нам, що ми народилися пізніше. • Ми побігли дивитись, як вивантажують нове устаткування, і наче забули про нього. Вія стільки років працював тут, з нами, а завтра хтось інший стане за його верстат, і ми навряд чи спостережемо, що когось таки бракує.

Невже справді Старий міг розгніватись? .

— Та що ти весь час так дивишся, ніби ми по-турецькому балакаємо і ти нічого не тямиш? Для Старого це важило дуже багато. Він хотів довести кожному, що й зараз, коли став-таки справді старий, все одно — кращий шліфувальник, а ти захотів його перескочити... Що, важко тобі було десь там трохи браку-впороти? Не-є, йому захотілося зі старим чоловіком наввипередки: гляньте-но, люди добрі, який я та що вмію! Ет! Давай доїдай страву, та й ходімо вже.

— Олег правду каже, — ствердив Степан. — Погано ти зробив. А ще ж і учень йому, та й взагалі — Старий тебе любить, як дівка коралі, міг би вже й поступитись йому тим першим місцем... ^

Мені й справді здавалось, наче вони говорять щось незрозуміле й дивне, бо все-таки робота — не біг на довгі чи короткі дистанції. Не спорт. Чому я— мусив запорювати брак? Навіщо мав поступатися Старому перемогою в нашому сьогоднішньому змаганні? Хіба минулого року Старий поступився мені першістю? І справа ж тут не в гонитві за славою, й азарт — це зовсім інше, це не має нічого спільного з нашою сьогоднішньою роботою. Старий сам учив мене тої роботи.

Я брав до рук сірувато-прозорий екран. Притискав його до невпинного миготіння алмазного круга. Круг знімав з екрана дрібнесеньку, невловимо дрібненьку, як порох, зайвину скла. Я вже на око знав, коли треба спинити верстат. А поки його низький голос передавався крізь теплувате скло мені, я чув силу якоїсь майже людської напруги верстата, вловлював такою і його втому. І давав йому тоді зовсім маленьку хвилю перепочинку, зовсім маленьку, але таку необхідну хвилю спокою — хоча сам брав тим часом до рук новий екран і знову клав його на алмазне жорно.

Рухи віддавна завчені. Рухи мої й не мої водночас, бо то я перейняв їх від Старого. Він навчив мене чути верстат, з одного погляду бачити, чи досконало вже відшліфоване скло. Навчив брати екрани до рук так, щоб з кожним наступним вага їх не здавалась більшою. При першому знайомстві Старий подивився на мої долоні, торкнувся плечей, провів рукою по грудях — буде тобі нелегко, сину, — сказав він мені, — то кажу я, старий Батура, і як маєш страх, вже зараз іди, ніхто цього за зле тобі не матиме, звідси вже не один втік, тож та-, ке — одним втікачем більше, одним менше... Вичитав з очей, відразу вичитав, як треба розмовляти з таким хлопцем, як я: авжеж, не один втік. І ніби не має значення, як ти зробиш, одним менше, одним більше. Коли він так сказав, то я, лихий на самого себе, на цілий білий світ, на цей розпашілий вогнем цех і на старого чоловіка з коричневим у віспинках обличчям, — я, лихий на те

все, уже знав, що нікуди не піду звідси — ані з заводу, ані з склоробного цеху, поки не покажу цьому старому, що не гірший від нього.

То чому ж сьогодні, коли я міг довести це і йому, і собі, і цілому світові, — чому я мусив вести нечесну гру, вдавати з себе дурня, поступитися Старому першістю. Хіба ж приємною була б йому така перемога? Зрештою, хіба він, такий старий і такий досвідчений, не зрозумів би відразу, що я поступаюсь, здаюсь навмисне, — отже, бачу в ньому слабшого суперника і тим якось виявляю жалість? А я ж зовсім не вважав, що він слабший від мене в роботі.

Горобець, мабуть, утямив, що тут усі поблажливо ставляться до його зухвалості, й уже випурхнув на сусідній стіл. Перехиливши голову, збирався поласувати рештками картоплі.

— Старий іде, — сказав Олег.

Старий ішов до нашого столу, спокійненько, поволі, наче й не примусив мене так довго чекати на нього, ніби йому й на думку не спадало, у чому тут мене ^звинувачують. А може, він і справді не міг здогадатися, яку балачку вели двоє моїх друзів і як невміло я захищався від їх дорікань — мовчки, лиш у думці, так, що вони певно вже подумали, ніби доконали мене, поклали на обидві лопатки і я розкаююсь у чорному злочині, у жахливій невдячності до мого старого Учителя. Добре було б довідатись, як міркує з цього приводу сам Учитель, але ж не випадало питати про таке.

— Максиме Івановичу, я вам зараз принесу інший гуляш, цей уже захолов. — Ми всі троє сказали так і всі троє мало що не враз підвелися.

Максим Іванович дивився на нас хитренько, він уже сидів при столі й утішався з нашої готовності прислужитись йому, але ніхто не пішов по гуляш, бо Максим Іванович спинив:

— Сядьте, хлопці, й послушайте, що я вам скажу. Запрошую всіх трьох до себе додому на чарку. Стара моя вже знає і смажить гусака—та що там гусак, тут і кабанця мало, й теляти мало, коли оцей —бурмило, — показав він радісно на мене, — побив свого старого Учителя, бодай не вмер ніколи! Тож таки я не дарма, виходить, учив, таки воно в люди вийшло!

Знову при мені говорили так, наче я був десь далеко звідсіля, а я не мав на те знову що сказати, лиш відчував, як мені губи розповзаються поволеньки від вуха до вуха і уявляв свою дурну, щасливу фізіономію, щасливу від того, що Старий прийшов, він не гнівається, а десь там смажиться гусак і нічого не треба вголос пояснювати хлопцям, бо Старий зробив це сам.

І все-таки при тому заспокоєнні я ще не міг зрозуміти, чи хлопці вдовольнилися мудрим поясненням усієї справи. Я думав про те, що люди так багато запитань пропонують одне одному і чекають на них обов'язкової відповіді — спробуй тільки не відповісти; а чи запитують вони про щось і самих себе, чи готові так само легко відповісти, як легко запитують?

Мене останнім часом аж обсіли з тими запитаннями — і притьмом сповідайся, притьмом говори, не має значення — хочеш чи не хочеш говорити.

Приходить, приміром, у цех такий довготелесий чоловік у береті, розглядається з господарським виглядом і так розуміюче киває головою, наче з одного погляду утямив тут усе й знає, звідки й що починається, звідки взялося й куди йде. Майстер щось йому пояснює, а він так слухає, наче тільки з ввічливості, наче сам усе те може майстрові пояснити.

А потім, усе з тим же зарозумілим виглядом підходить до

мене й каже: —

— Я хотів би з вами ближче познайомитись. Мені сказали, що ви — один з кращих шліфувальників. Бачите, віддавна вже наука цікавиться психологією творчості, тут страшенно багато залежить від індивідуальності, власне, все залежить. Зрештою, вашу роботу не назвеш творчістю, але ж ніяк не можна при тому забувати...

Вступ був довжелезний, я мусив спинити верстат, але й так уловлював тільки слово через слово. І мені вже наперед уявлялось, як то він, бідолаха, буде вдавати, що чує мене — бо з незвички в цеху у нас нічого не почуєш, а я зовсім не збирався надиривати горло, щоб догодити йому, тепер я вже знав, чому він мав таку премудру міну, коли слухав майстра: просто нічого не чув, але не хотів у тому признатися.

— Ви, — говорив він далі, — маєте середню освіту, як мені сказали, кінчали спеціалізовану математичну школу і от раптом стоїте нині за шліфувальним верстатом, виконуєте роботу, яка не потребує надто високої кваліфікації, що вас приваблює в ній — скажіть відверто, може, просто добрий заробіток?

І вже він наперед сподівається від мене високих слів, а я не люблю високих слів, та й, кінець кінцем, чи то так погано, коли людина хоче добре заробити? Якби я пробував добре заробити якимось нечесним шляхом, якби я пробував винести з заводу якусь детальку, щоб загнати її за порядні гроші — то тільки один, найпримітивніший спосіб такого нечесного заробітку, перше, що спало на думку, — якби я пробував щось таке зробити — нехай би питав, а коли я всю зміну, не розгинаючись, стою за верстатом, то чому я не маю права хотіти за це доброї плати? А він так питає, наче це — ганьба для людини, наче я один вимагаю оплати своєї праці, наче він сам ладен стати на заміну, якби я раптом зі своїм вірцевим атестатом спеціалізованої школи відмовився від некваліфікованої праці за шліфувальним верстатом! Замість того, щоб сказати людині добре слово за тяжкий труд, він хоче застидати когось, що той бере гроші, зароблені по-чесному. Чи він зі своєю (напевно-таки!) вищою освітою не тямить, як довго ще буде жити на світі той

некваліфікований труд? І виконувати його доведеться грамотним, бо ж усі тепер десятирічку кінчатимуть.

Виходить, ми мусимо загордитися з того атестата, як з генеральського чину, відвернутись від праці, яка потребує більше сили, часу, аніж знань і розуму — а кому ж маємо ту роботу доручити?

Я зупинив верстат. Скинув рукавицю, показав йому руку — там у мене уздовж долоні мозоль і вздовж руки далі — також мозоль, усе залежить від того, як тримаєш екран, коли шліфуєш його; там, де екран торкається тіла, мусить бути мозоль. При середній охоті до роботи й зі середнім умінням та такими ж середніми мускулами чоловік встигає дати за зміну дев'яносто шліфованих екранів, — я показав йому той мозоль і питаю:

— Якби ви собі таку відзнаку заробили, то хіба не питали б, що вам за це заплатять? І ще я так думаю: ви за свою роботу також плату берете.

— Ви перевернули питання з ніг на голову, я вас просив пояснити зовсім інше, — кричав він мені просто у вухо, бо добре почув і зрозумів, що я йому сказав. — Я хотів знати, — кричав він, — чому ви не взялись до роботи більш кваліфікованої, адже мусила бути на це якась причина? Якщо не заробіток — то що ж? І ще одне запитання, відразу, паралельно, — як ви розумієте свій суспільний обов'язок?

Може, це було не дуже тактовно, я знаю, він сподівався іншої відповіді, йому так хотілось вписати в свій нотатник щось голосне й мудре, вимовлене моїми устами, устами робітника, що день у день займається малокваліфікованою працею, чомусь не відмовляється від неї, чомусь має від неї вдовolenня (і матеріальне, і моральне), але я, напевно, не справив йому приємності своєю відповіддю. Я сказав йому, що найпершим суспільним обов'язком вважаю безперебійну роботу шліфувального верстата, який простояв з його вини ось уже шість хвилин. Я одягнув свої брезентові рукавиці, глибше насунув захисні

окуляри, увімкнув верстат і узяв до рук ще один сірувато-прозорий екран.

Трохи жаль мені було того психолога — я увімкнув верстат і міг працювати й думати водночас. Жаль, що він не запитав мене, чи моя некваліфікована праця залишає час для думок, чи не стаю я мовчазним додатком до машини, чи не почуваю непереборної втоми після зміни, п'ю горілку, а чи якимось інакше проводжу свій вільний час — жаль, бо на ці запитання я відповів би набагато спокійніше, до них я вже був підготовлений, до них та до багатьох інших, котрі чув від нашого заводського соціолога — він каже, що статистика, яка визначає середню цифру, яка визначає також і точну цифру, яка замінює людей цифрами, мусить і повинна це все робити, щоб визначити, окрім всього іншого, зв'язок між —цілістю й індивідумом, зв'язок між суспільством і окремим його членом і таким чином з'ясувати, де є повна рівновага в цих зв'язках, де вона може порушитись, а також, щоб встановити шляхи до повної гармонії у цих зв'язках.

Соціолога я зрозумів — принаймні намагався зрозуміти, намагався дійти-таки до порозуміння з ним. Він не докучав мені у робочий час, розмова трапилась наче зовсім випадково — а може, й справді випадково, він не вибирав собі "об'єкта" як психолог — може, якраз тому, що я відчув себе зараз таким "об'єктом", усе пішло шкереберть, усе стало, як він сказав, з ніг на голову.

Соціолог також вів мову про некваліфіковану працю і освічених молодих людей, молодих людей, які мусять, однак, виконувати роботу, де не так уже. й часто їм потрібні відомості з вищої математики. Але він не зводив цього тільки до моєї власної особи, він говорив про такі речі якимось ширше. Наприклад, вибудували новий завод з найсучаснішим устаткуванням, автоматизоване виробництво, повна конвейєризація — там потрібні молоді спеціалісти з середньою освітою, там людина відчуває себе господарем техніки, там на тебе не тиснуть старовина й ручна праця. Але ж такий завод не дуже охоче прийме на роботу людей старшого віку, котрим до пенсії. недалеко — поки перекваліфікуються, то

вже й прийде та пенсійна пора. Отже, виходить, на старих заводах — старі спеціалісти, туди молодь хоч і беруть, так хлопці ж не дуже йти хочуть. От звідси й завдання — може, замість того, щоб будувати нові заводи, треба реконструювати старі, де в трудовому процесі поєднається й молодше, й старше покоління?

У нас, наприклад, цех реконструювати вже починають, але робітників, — принаймні шліфувальників, — з тим проектом не ознайомили. Почуєш десь там слово, а там — інше, а взагалі важко уявити, як виглядатиме новий цех. Тобто, наш старий цех — по-новому. Та й, зрештою, я ~не знаю, чи має ця реконструкція відношення до справи, про яку ми говорили з соціологом. Він назвав це балансом робочої, сили, рівновагбу в участі у виробництві двох поколінь, соціолог не робить все-знаючого обличчя, і це добре, бо тоді ти й сам можеш спокійно признатись, що чогось не знаєш, і так само спокійно запитати, як він питає тебе. Видно, що людина справді цікавиться справою, а не так, як той психолог — ніби вже загодя, наче ворожбит, знає все, що ти йому скажеш, і тільки так, для годиться, перепитує зайвий раз, аби лиш потім кивнути головою: от, бачите, я ж вам казав!

Авторський коментар

Автор давно мав бажання хоч на хвилину втрутитися в хід думок свого героя, однак досі не випадало відповідної нагоди — але втрутитись все ж треба, хоча б задля того, щоб представити читачеві цього молодого робітника, про якого читач знає тільки те, що він сам хотів або ж погодився розповісти.

Отже, це Іван Ратай, працює на заводі, де ломимо продукції, про яку автор не говоритиме, оскільки не зовсім компетентний у процесі її виробництва, виготовляють кінескопи для телевізорів. Іван Ратай працює в цеху, де продукується скляна оболонка для кінескопа й екран. Процес зв'язаний з цехом від початку аж до кінцевого результату: вариться скло; скломаса виливається у форму; охолоджена форма — екран (будемо говорити якраз про екран, бо ж до нього Іван Ратай має

безпосереднє відношення)— потрапляє на конвейєр і звідти вже на шліфувальний верстат.

Як виглядає шліфування, читач, мабуть, уже уявив собі досить виразно, завдяки описові, зробленому Іваном Ратаєм. Для більш доскіпливих автор дає пораду — звернутися до спеціальної літератури, а також зробити екскурсію на завод. Одне лише зятямте: не запитуйте Івана Ратая, —якщо зустрінетеся з ним, чому він став саме шліфувальником, чи справляє' йому робота моральне задоволення, чи не справляє, працює він для того, щоб. заробити гроші, а чи просто задля власної приємності, а гроші й .матеріальні блага значення не мають. Не розпитуйте Івана Ратая, краще запитайте себе самих, кожен самого себе так нехай запитає, і це буде напевно один з можливих варіантів відповіді Івана Ратая.

Зрештою, читач може чинити так, як вважатиме за потрібне, — це просто добра порада автора, а читач хай сам вирішує: варто чи не варто докучати подібними запитаннями Іванові Ратаю, котрого вже брали за "об'єкт вивчення" .соціолог, психолог, зо два обласні журналісти; котрого намагались, як ви самі були щойно свідками, зрозуміти його друзі і (це вже без свідків, звичайно, але також було) знайомі дівчата, які" шукали собі симпа-

тичного й доброго товариша для проведення вільного часу.

Вдовольнити свою цікавість щодо особи Івана Ратая читач зможе тільки при умові, що сам завоює довіру Івана і спонукає його до відвертості (спонукає по-доброму, звичайно), автор же, зі свого боку, може поінформувати читача лише про ті факти з Іванового життя, які вже відомі, скажімо, його товаришам по роботі чи просто знайомим і не становлять ніякої таємниці.

Приміром, Іванові якось трапилося почути виступ одного поета, і той наче поскаржився, що не знає кореня свого роду далі, як до діда, і

висловив жаль (поет, маємо на увазі, висловив жаль) з приводу того, що якийсь там англійський лорд чудово знає свій родовід аж на сотні років у глиб часу. Іван Ратай подумав, вислухавши ці жалі та вірша, в якому поет наївно тлумачив походження свого прізвища, '—Іван тоді з легеньким почуттям переваги подумав, що його рід, мабуть, був такий же давній, як і якийсь там лордівський, бо в них з покоління в покоління переказували, що найдавніший Іванів предок засіяв найперше зерно в землю і зібрав з того зерна найперший урожай: спершу жменьку, потому жменю, а потім уже й лантух. А коли на тім місці, де Іванів пращур сіяв перше зерно, збудували перше городище й обвели його муром, то син того пращура zostався навіки у городищі — аж до Іванового коліна, і кожному з їх роду знаходилося роботи більше, аніж усім англійським лордам. Дітей треба було годувати, взувати, одружувати й видавати заміж, а також боронитися од мору, од ворожої зброї і безчестя.

Один Іванів прадід разом із кількома своїми ^товаришами у тому ж місті, де Іван тепер працював на великому заводі', найнявся на перше крихітне підприємство, власне, цегельню, з якої виріс тепер відомий далеко за межами міста великий керамічний завод. І коли було .відзначено сто років^ його існування, то якраз при тій нагоді згадували прізвище й Іванового прадіда, що той знайшов якийсь спосіб випалювання цегли (який саме, Іван не знав, бо не дуже на тому розумівся, зате знав, що тим секретом користуються ніби й досі).

Інший Іванів прадід поїхав був на заробітки до Америки, однак .чи доробився великого маєтку, чи zostався таким же бідаком, як був, ніхто ніколи не довідався, бо прадід був неписьменний, а звіряти свої думки найманому писареві, мабуть, не мав охоти, тому й слід за ним загубився, тільки й то— го, що знають — був такий, що поїхав до Америки. Дід же Іванів по материній лінії був людиною вже незвичайною в родині, бо вмів грати на скрипці, а також вирізати ножом з дерева дивовижні фігурки, і, мабуть, якраз від того діда й перейшла до Івана охота до малювання. Дідів талант до гри порятував у воєнні роки пораненого солдата, що лежав у вузькій прибудові й важко стогнав та марив, а в світлиці дід грав на скрипці голосні пісні німецькому офіцерові, аматорові народної

музики. Офіцер обіцяв дідові неодмінно узяти його по війні до свого домашнього оркестру, який німець мав намір урядити з слов'ян-музик, доконче із слов'ян, розчулювався німець, слов'яни мають чуття до музики, визнавав німець, а дід грав, і йому понад усе треба було заслонити своєю музикою життя того хлопця в тісній прибудові,—хлопець мав вузькі чорні очі й широкі вилиці і зовсім би не підійшов для майбутнього оркестру аматора народної музики.

Правда, Іванові на думку не спало, що все це він міг переповісти психологові, і той би знайшов

належне оформлення кожній з цих історій, а також відповідне пояснення внутрішньої і зовнішньої причини поведінки предків Івана Ратая, але оскільки Іван гадав, що всі ці події мають значення тільки для нього, лиш часом переказував їх друзям — як переказав би, може, якийсь цікавий фільм, котрий справив на нього враження.

Як автор уже зазначив, дід-музика передав Іванові у спадок свій мистецький хист, а також ім'я, яке онукові було звичним, як власне обличчя, і навряд чи міг би він сказати — гарне воно чи ні, однак на інше міняти не став би.

Так само не став би міняти, як не відмовився б і від своєї пристрасті до малювання, котра, до речі, завдавала йому не раз чимало клопоту — від необхідності малювати заголовки й карикатури до стінних газет аж до неприємностей морального порядку. Але про те останнє варто буде розповісти детальніше. З того випадку Іван таємниці не робив, та й годі було б утримати таку історію в таємниці.

Характер Івана Ратая вже, звичайно, трохи вималювався читачеві — з того, що сам Іван говорив, принаймні видно, з чим він погоджується, а з чим — ні, видно також, що він аж ніяк не належить до тих молодих людей, які вважають кожного, старшого бодай і на десяток років, за нудного ментора, набридливого наглядча, Іван готовий учитись у того,

хто може навчити, і відмовляється порозумітися З-тим, хто йому не здається вартим ловаги. Цілком може трапитись, що він судить надто поспішно й суворо, хоча сам категорично заперечує проти таких поспішних суджень, коли вони йдуть від когось іншого — нехай навіть від його найближчих друзів.

Іван може втрутитись у вуличну бійку, особливо тоді, коли, приміром, троє б'ють одного. Він гадає: якою б не була причина, як би не був винен той третій — але ж коли троє б'ють одного на маленькій, тихій заміській вулиці, а десятеро інших на це здалека спокійно дивляться, то тут він мусить втрутитись. А втрутившись і таки змінивши трохи ситуацію, бо тепер троє б'ють уже одного й ще одного — не разом, а кожного зосібно, Іван таки змушує десяток цікавих спостерігачів також позбутись байдужості і втрутитись у нерівну бійку. Іван довідується, що троє били одного за те, що той, четвертий, сів у вантажну машину, до якої не мав найменшого відношення, бо належала вона автотранспортній конторі, а сам він був малярем будуправління без усякого права на водіння машини, — і сів-таки у цю вантажну машину й рушив куди очі дивились, не розбираючи дороги й знаків при ній. Правда, далеко він не заїхав, ба, й швидкості не встиг набрати порядної: троє піших його наздогнали і, вважаючи принизливим звертатись по допомогу до міліції, самі присудили йому покарання за викрадення машини. Хто знає, як би це все закінчилось, якби Іван Ратай не вважав, що троє одного бити не повинні за будь-яких обставин, але в зв'язку з Івановим втручанням троє сіли па машину й поїхали геть, десятеро спостерігачів запекло засперечались, одні з запалом доводили, що троє мали рацію, іншг запевняли, що так і вбити людину недовго; а тим часом викрадач вантажної машини і його рятівник йшли до Іванового дому, де Іван віддав у розпорядження крадія ванну, рушник і свою чисту сорочку, а також спробував з'ясувати причину, яка штовхнула маляра будівельного управління на злочинний шлях викрадання вантажних машин. Виявилось, що маляр не мав найменшого наміру викрадати машину, просто він

годину тому порвав навіки зі своєю коханою дівчиною і тепер йому було все одно, жити чи не жити на білому світі — от він і сів, не довго думаючи, за кермо вантажної автомашини.

Важко сказати, що говорив йому тоді Іван Ра-

тай, як він пояснив своїй сестрі присутність у до-

мі закривавленого і в синяках хлопця — але най-

важливіше те, що маляр відтоді зробився вірним

приятелем Івана і кожного свята-слав вітальні лис-

тівки Івановій сестрі, яка, до речі, й доти отриму-

вала чимало'подібних виявів захоплення. х

, Можна б ще також згадати про те, як Іван од-

ного разу категорично й твердо відмовився відпо-

вісти взаємністю на щирі освідчення в любові од-

ній досить симпатичній дівчині. То була дівчина

Іванового товариша, і тому Іван тяжко мучився,

розмірковуючи, чи треба розповідати про це все

товаришеві, бо ж дівчина, ніби й не було нічого,

преспокійненько й далі називала себе нареченою

того хлопця. Але це справи все ж надто делікатні,
це справи такі, про які, мабуть, не варто говорити
вголос, хоча про самого Івана вони свідчать якраз
добре, а не погано.

Зрештою, читач може запитати автора, чи мова йтиме й далі лише про Івана — і автор зрозуміє читача, бо ж яким би симпатичним не здавався авторові Іван Ратай, він, автор, знає, що говорити про когось одного і тільки про когось одного — означає потрапити в неласку до читача і тим самим наразити на таку ж неласку героя.

Хотілось би, звичайно, хоч словечко почути, як сприйнято Івана Ратая, чи має читач бажання продовжувати з ним знайомство. Але така вже доля автора, що він нічого не знає про такі справи, як читач не знає — аж до станньої сторінки, аж до останнього слова — про те, що трапиться з героями.

Отже, доведеться познайомити тих, хто вже знає Івана Ратая, також і з іншими Людьми, які мають таке чи інше відношення до Івана або він, Іван Ратай, має відношення до них.

Одне ще хоче сказати автор, щоб не повертатись до цього знову, а також, щоб йому не довелося вислухати зайвого закиду з боку читачів. Йдеться про портрет Івана Ратая.

Зріст — вище середнього. Очі — ніби карі, але насправді трохи жовтяві. Губи чітко окреслені, лінія їх не надто різка, а все ж виразна, зуби абсолютно рівні й білі. Обличчя смагляве, але взимку буває блідим, як у людини, що працює в такому важкому цеху, живе у місті й дуже рідко, як у власне дитинство, раптом виривається у зелений світ. Плечі широкі, може, навіть трохи заширокі для Іванового зросту, від тих

широких плечей він здається трохи нижчим, аніж є насправді, а долоні важкі, справжні ратайські долоні, може, як у того прапредка, котрий кидав перше зерно й збирав першу жменю врожаю.

І ще хвилину уваги. Автор хоче сказати також, що дія відбувається в одному з міст, за давньою традицією назвемо його Н., воно стоїть над гарною, зеленоберегою рікою, зрештою, нехай про це оповідають самі герої, може, їм це вдасться краще, ніж авторові.

"Цей міст — мов карусель з разками передмість"

Зелене. Стільки зеленого, аж очі, вбираючи в себе весняну барву, також стають зеленкуватими, радісними, світлими; нема нічого — тільки зелене, від легкої прозорої зеленос-ті, дзвінкої, наче скло, — аж до густої й темної, з сірим відтінком, як стіни старих будинків або спокоєна вода в забутому озері.

Ціле місто зелене, світ зелений. Весна почалася ще десь узимку, випручалася, вибралася з-під усіх покровів, не годна спокійно дочекатися своєї пори, дерева від Нового року стояли чорні й голі, з вогкуватими стовбурами, снігу ані жменьки, волого, тепло, тривожно, птахи раніше часу прилітають, наче весна дала їм знати загодя, коли прийде; проліски виринають з-під землі, розквітнувши десь ніби там, поміж чорними грудочками ґрунту, гілки не встигають забрунькувати — зненацька випростовується листя, з нутра самих гілок, і боязко торкатись відполірованої тисячами .долонь, коричневої від літ, довгастої дерев'яної ручки брами: а що, коли і в ній оживуть загуслі і застигли соки, сучечки забрунькують і вистрелять просто в долоню молодим і твердим листям?

Старий міст над старою, буруватою рікою потягується, поскрипує, наче росте, і пахне від нього вологою зеленню, по обидві сторони річки опустилися й уп'ялися в землю його чіпкі руки, не вирвуться — але міст легенько вібрує й похитується: долоні його борсаються під землею, наче корені дерева.

Крига цього року лиш на короткий час угомонила й без того сповільнену й тиху течію ріки, і відпустила так само зненацька й несподівано, як несподівано й зарані прийшла весна, міст здивовано й недоспано — як розбуджений не в пору звір — • дивився вечорами на весняну зелену ріку вологими очима затуманених і тьмяних ліхтарів — їх відблиски падали у хвилі, коливалися майже під самим мостом, а потім, зрушені з місця водою, пливли далі, важчаючи й поринаючи щораз глибше на дно й обертаючись там золотавими рибами, а на їх місці біля мосту родились нові відблиски й собі похитувались разом із хвилями.

Старий міст наче й не дуже потрібен, місто віддавна рушило в інший бік, воно росло ліворуч од моста, лише по течії ріки, наче хто якраз туди закинув більше зерна для його росту або ж і земля там була масніша й родючіша, плідніша для міських вулиць, будівель і людей. Старий міст лишився собі на околиці, а все-таки не сторонній— і не зайвий, хоч і не дуже потрібний.

А втім, може, тільки так здається, мовбито він не дуже потрібний, бо знаходилося чимало людей, котрим необхідно переходити з правого берега на лівий якраз там, де віддавна висів старий міст, де при березі навесні ніби— виринали з дна" вологі, оброслі водоростями човни, виносячи з собою на поверхню придонну прохолодну сирість, слизькуватих черепашок і чудернацькі оповідки про минулорічне літо й зимівлю; де починалася найбуйніша зелень, ~ котра далі з легенькою осторогою і не так буйно вступала в місто; де ріка текла чомусь найглибша й найчистіша, з голубуватим піском на дні.

Здавалося, ніби той старий міст єднає не два боки річки, а зв'язує місто з рештою світу поза ним.

Найбільше старий міст любили діти, а також закохані н люди, які прожили в цьому місті над цією річкою більшу частину свого життя — з'дитинства або щонайменше від пори закоханості...

Я юбережно обмацую шорсткуваті широкі дошки, ще жовті, бо недавно й нашвидкуруч кладені на місце старих і струхлявілих, сідаю на дошки, не дбаючи зовсім про новенькі й модні штани з японського кримплону — мої ноги звисають над водою, вода ворухиться, водорості ворухаться, від того трохи паморочиться в голові, а міст також поволі, важко й зі скрипом зрушується з місця й пливе уздовж ріки, обережно розвертаючись, і намагається не зачепитись краєм об круто зрізану землю берега.

Куди завгодно можна плисти на цих старих дошках, вони по-справжньому надійні й витривалі, не треба весел, ані вітрил, старий міст сам добре знає, який напрямок хоче обрати собі мандрівник: уздовж течії, чи насупроти, або ж і впоперек.

Ми з мостом давні друзі, нам не доводиться вимовляти вголос надто багато слів, аби порозумітись—досить торкнутись легенько й ласкаво його шорсткуватих дощок. ,

Звичайно, завдяки цій взаємній симпатії міст поблажливо ставиться до всіх забаганок, коли я, приміром, прошу його плисти не лише супроти течії, а також і супроти часу, куди-небудь у призабуту місцину мого дитинства.

Мені зараз так добре, так зелено, і старий міст пливе, куди лиш я хочу, а обидва береги ріки раптом стають сивуваті, ніби їх оповив густий молочно-білий передсвітанковий туман. Спершу я не можу зрозуміти, в чому справа, я вдивляюсь у той туман, він лежить у видолінках і на пагорбах, він сягає міста, над ним випростано і несхитно пливуть височенні, прямокутно закінчені нові будинки з темними заглибинами вікон і лоджій, округлі блискотливі дахи старих храмів, гранчасті дахи таких же старих будинків. Я дивлюсь на місто неначе якось знизу, і від цього все виглядає¹ маєстатичним, а в той же час дуже легким і невгамовним, тепер уже не тільки ріка й старий міст, а й усе місто легенько погойдується, а туман снується білими нитками — і я все ще ніяк не можу зрозуміти, звідки та голубувато-рожева піна, що десь далі

переходить у сивину, змішується з зеленим, і несе на своїх хвилях цілий світ, і вгортає його, як у хмару.

Зненацька вітер, потурбувавши воду, хапає в жменю жмуток того білого туману і просто біля мене розсипає свою здобич— просто мені в долоню кілька білих, непрозорих, рожевуватих при основі пелюсток. То дерева цвітуть, — усвідомлюю я врешті, — щойно ж зовсім не цвіли, щойно тільки — очікувальна пора зеленого, і раптом, як лиш я на мить, на одну мить відвернулась, опустила голову, примкнула повіки — все випурхнуло, забіліло, вплелось в зелене, я тримаю на долоні пелюстки, доторкаюсь до них губами, здмухую їх — а вони злітають, але не падають відразу, а залишаються ще якусь

дрібку часу на хвилях весняного густого повітря, і мене раптом огортає превелика радість і втіха, що я не проґавила цього моменту, коли зацвіли дерева.

Молоденькі білі пелюстки, ще анітрохи не обгорілі на краєчках, не поіржавілі й крихти, лежать на вологих дошках старого моста, я зовсім не стидаюсь своєї розчуленості, свого сентименту до тих старих дощок, які прийняли подарований вітром цвіт, я взагалі маю трохи сентименту до всього старого й зникаючого — до коней, вітряків і чорних коминярів, які чистять комини й приносять щастя, коли стрінеш їх у місті зранку, — я маю до них сентимент, але ось ці білі пелюстки я просто-таки люблю, а старий міст пливе, як покірний пліт, керований вправною рукою.

Долоні мої щільно притулені до теплих, наскрізь і аж до пізньої осені уже прогрітих сонцем дощок, долонями я відчуваю кожен порух моста, кожне його зітхання й подих, і відчуваю також, як напружуються вони, мов м'язи, коли десь там, при самому березі, на них ступає людська нога, — міст приймає новий тягар, дошки не вгинаються, але я таки відчуваю, як напружуються вони, як розходиться хвилями ця напруга — від лівого берега до правого, від правого до лівого.

Ще раз ласкаво погладжую шорсткі дошки — треба вже йти, пора— усяка мандрівка кінчається; не має значення, чи прибув ти туди, куди намірявся, — мандрівка все одно мусить скінчитися так чи інакше...

Переступаю через заводську прохідну, показуючи при тому перепустку, де синіми літерами відштамповано "ВЧ", що розшифровується — "в будь-який час" і означає дозвіл входити на територію заводу в будь-яку пору робочого дня, але зовсім не означає, ніби чинити це можна просто так, задля власної приємності.

Затиснуті поміж високими будівлями цехів, тут також цвітуть дерева.

Хлопці в майках, з закачаними холошами, сидять уздовж зелених лавок при зелених столах і грають у доміно, поринувши глибоко в це важливе й доконче потрібне заняття, а дов-

2 170

33

кола них і над їх головами шалено цвітуть дерева. Я торкаюсь рукою до гілки, долоня ще пам'ятає дотик теплих дощок моста, — мені раптом стає моторошно, що хлопці за хвилю, може, озирнуться і вже не побачать цвіту, він може облетіти так само несподівано, як і народився, — а хлопці не встигнуть побачити й не знатимуть, як весною цвітуть дерева. Я маю охоту штовхнути кожного в плече, тицьнути носом у те бгле молоко, в той найбільший пахучий і живий сніг.

Потім піднімаюся сходами вгору (бо можна і вниз, але то не до нас), — я йду сходами вгору, на третій поверх, відчиняю двері з табличкою "Бюро естетики" й займаю місце за своїм столом. Теодозій не підводить очей з-над своїх паперів: він тактовно удає, ніби не помітив мого приходу, а отже, і моєї тривалої відсутності.

Зрештою, Теодозій і справді міг не помітити моєї відсутності, часом він навіть не чує, коли до нього звертаються, але мені й досі не пощастило з'ясувати, чим так тяжко зайнята його велика, в мохуватих кучерях голова.

Стіл Пет-Пета (моє власне скорочення від "Петро Петрович") захаращений стосами книжок, олівцями, пензлями, сувоями паперів. У попільниці — попіл, вигаслий, холодний і сірий, це попіл давній, але прибиральниця не має відваги на святотатство, вона не сміє навіть вичистити попільницю на Пет-Петовому столі. Пет-Пета вже другий тиждень нема на роботі, він лежить у 'лікарні, і всі його обов'язки спали на мої плечі. Геть-чисто всі — від розмов по телефону з його знайомими, котрих Пет-Пет має багато і скрізь, — аж до викінчення проекту інтер'єра склоцеху.

Сиджу в позі роденівського "Мислителя" й чорно думаю: навіщо все це було брати на себе? Ще ніколи час не здавався мені таким скороминучим, аж ніби нематеріальним, він не ділився більше на дні, ночі ані на тижні — це була одна безперервна стрічка, біла, миготлива стрічка, яку я не мала ні сили, ні вміння хоча б чим-небудь заповнити. З тих двох тижнів, відколи Пет-Пет був у лікарні, а я безвольно погодилася викінчувати його проект, тільки оці півтори години на ста-

рому мості були для мене чимось реальним, відчутним і гарним. Поза тим існувала тільки тривога, що я не виконаю роботи не тільки до призначеного терміну, а й взагалі ніколи в житті, що це поріг, якого мені не переступити — і чим чіткіше я все розуміла, тим менше часу залишалося і тим менше відваги я відчувала в собі, щоб признатися у'власному безсиллі або ж принаймні попросити допомоги чи й зовсім відмовитись від проекту, відмовитись своєчасно, поки є ще хоч мінімальна можливість доручити його комусь іншому.

Скидалось на те, ніби я відкладала розв'язку на останній день — аби тільки ще не сьогодні, ще залишається трохи часу, трохи того миготіння б^ілої безжальної стрічки — скидалось також на те, ніби я сподівалась

на якесь чудо або ж мала надію обернутися тим хитрим шахраєм-кравцем із андер-сенівської казки про голого короля. Ніби можна було розгорнути чистий ватман і сказати: "Проект готовий, а коли хто не бачить того — що ж..." — і далі за тим лес андерсенівським текстом.

Пет-Пет залишив мені довершити свій варіант проекту, власне кажучи, треба вичистити його', звести кінці з кінцями, докинути зо дві власні ідейки — так усе звучало просто й нетрудно, коли Пет-Пет, задихаючись і хапаючись за серце, давав мені настанови. А я думала тоді не про цей проект, а про самого Пет-Пета, якому, напевно, дуже шкода й прикро віддавати початок власної роботи в чужі руки, та й ще хто знає, чи вірив він моїм рукам. Чи не боявся, що я все понівечу й зіпсую? Він так задихався, що мені хотілось допомогти йому говорити — приблизно всі ті фрази, які він мені сказав, я могла б укласти до купи точнісінько в такий самий спосіб, Пет-Петів спосіб, однак з проектом виглядало все куди складніше, ніж він змальовував.

— Вас тут питали, — озивається Теодозій, усе так само дивлячись у папери.

— Хто?

— Карповський, — знехотя пояснює Теодозій. — Наш премудрий доцент Карповський.

2*

35

-Гм, навіть Теодозій, такий звичайно стриманий у висловах і проявах почуттів, не приховує свого ставлення до "премудрого доцента". Хоча могло б здатися, що вони мусять знайти спільну мову принаймні з чисто професіональної точки зору.

Зацікавлення Карповського — це психологія інженерної праці, принагідно він вивчає й кваліфікує характери усіх своїх знайомих. Мабуть, це останнє й знеохотило Теодозія, бо Карповський надто нав'язливо й багатослівно проводить усі ті свої "кваліфікації" характерів.

Приходячи на завод, він неодмінно з'являється в нашій кімнаті, втискає свої довгі ноги й руки в ту майже непримітну зайвину простору, якого не займаємо ми, і розпочинає балачки про мистецтво, адресуючи переважно всі репліки Пет-Пе-тові. Пет-Пет, звичайно, нудиться, але він надто вихований, щоб відхилити перед гостем двері. Пет-Пет ходить поміж столами в нашій кімнаті й зрідка та коротко реагує на балаканину психолога.

Кімната наша крихітна, Пет-Пет надто великий для неї,

часом мені здається, що він зі своїм нелегким черевцем і гуч-

ним голосом більший од самої кімнати, і я дивуюсь, як тут

ще можуть уміститись чотири столи, полиці, плакати, стільці,

сувої паперів, а також Теодозій і я, та ще цей довгоногий і

премудрий Карповський, зі своїм пребагатим лексиконом, де

є незмінне "сьогодення", "емоційний діапазон", "образи-сим-

воли", "творчі засади" і "переосмислення первосмислів", не вра-

ховуючи не завжди зрозумілих мені наукових термінів в га-

лузі психології. — '

Цікаво, чого він міг сьогодні хотіти від мене? Наша остання розмова з ним повинна була переконати психолога в тому, що я зовсім не схильна до ознайомлення з його думками.

Пригадую ту розмову дуже добре — невже ж Карповський міг про неї забути? Я тоді пожартувала з нього — але, може, він той жарт розцінив просто як мою погану обізнаність з теоретичними проблемами мистецтва?

— Творчість вимагає постійного самовдосконалення. Треба виходити за межі вузького професіоналізму, треба забути про формалістичний герметизм, — говорив він і кидав при тому на мене такий погляд, наче помітив раптом, що я формалістично загерметизована.

— Це правда, ви маєте рацію, — зітхав і погоджувався Пет-Пет, але таки зробив спробу захистити мене:—Ми давно вже перестали бути вузькими професіоналами.

— Я не говорю про вас, — розгрішав Пет-Пета психолог.— Ви стоїте обома ногами в житті, ви наближені до сьогодення, як мало хто з художників. Я кажу взагалі, розумієте... Витвір мистецтва повинен бути суспільно рухливіш, естетично досконалим і незаперечно переконливим...

Синій беретик вліто лежить на маленькій голові балакуна, добре відпрасовані штани легенько підсмикнуті на колінах, щоб і знаку не було, що він так довго висиджував і розсиджувався, добре випрасувані штани — як ознака порядності, велемудрості й охайності. Світлими очима, близько притуленими до рівного і гарного носа, він дивиться на світ — а що він бачить? Що він бачить отими своїми ясними очима? Уже ж напевно не той змарнований, пошматований і понівечений балачками ЧАС бачиться йому, по-моєму, він взагалі нічого не бачить, а тільки чує самого себе і відчуває задоволення від свого уміння розвинути просторо будь-яку думку.

А Пет-Пет добродушно киває головою, він ладен погодитися із ким завгодно, аби лиш не сперечатись, він боїться ви-, мовити слово, щоб не подати нового приводу для продовження розмови, але Пет-Петова мовчанка і згідливість ніколи не приносять тих результатів, на які сам Пет-Пет, може, розраховує, і тоді я, набравши якомога більше повітря в легені, кидаюсь у контратаку:

— То ви гадаєте, що патетичні акценти на індустріальних пейзажах можуть співіснувати з ліричною інтерпретацією натюрморту, що можна тонкі нервові лінії поєднувати з кольоровими, бурхливими гаммами, з музикальними модуляціями...

Пет-Пет округло відкриває рота, навіть настовбурчені вуса його округлилися, а заводський психолог нарешті замовкає, неспроможний хоча б щось утямити з досконалої абракадабри, котру я так несподівано запропонувала його слухові.

— Охо-хо-хо, — радісно регоче Пет-Пет, коли вже по всьому, коли наш гість, побитий власною ж зброєю, таки прощається і йде геть. — Охо-хо! Як ти сказала? Кольорової гами з музикальними модуляціями? Треба запам'ятати, згодиться, коли він прийде знову!

— Пет-Пете, це — плагіат, — чесно признаюсь я. — Вичитала у журналі, а тепер згадала і процитувала слово в слово!

Пет-Пет усе ще продовжує сміятись, цигарка в його пальцях тремтить, тоненька цівочка диму теж здригається", і здригається, усе велике, широке Пет-Петове тіло, котрому затісно в н-ашій маленькій робочій кімнаті.

Зрештою, Пет-Пет сам винен, що нам так тісно й незручно працювати. Пет-Пет у всьому точнісінько такий, як і в цій розмові— з набридливим любителем інтелектуальних суперечок. Трохи задобре вихований, щоб бути впертим, трохи залінівий, щоб бути настирливим і

влучати точно в "десятку". Він не сперечається й не добивається свого зовсім не тому, по-моєму, що боїться когось або чогось — він просто не любить втрачати благодушного настрою, спокою й тиші і через те готовий ще сто літ сидіти в комірчині, без майстерні, без визнання своїх заслуг і без винагороди за них. Ні, Пет-Пет не боїться зіпсувати стосунки з будь-ким — Пет-Пет просто не вміє псувати стосунків, хоч би й схотів, але він не любить втрачати доброго апетиту, який зникає в нього після суперечок.

Вісім років трудиться наша "естетика" в малій кімнатці, Пет-Пет весело нарікає на незручність, Теодозій, нахмурившись, слухає його нарікання, але вважає, що не слід поспішати поперед батька в пекло: якщо начальник бюро естетики погоджується працювати в таких умовах, то мусить погодитися і він. Теодозій не художник, він займається питаннями соціології, однак такого самостійного відділу на заводі поки що нема, і Теодозія примостили з нами, офіційно поймаючи його "лабораторією соціологічних досліджень" — мабуть, все ж з перспективою створення такої лабораторії.

Ласкава й лінива Пет-Петова прекраснодушність трохи дратує мене, але я не почуваюся тут рівноправною з ним і з Тео-дозієм: усього півроку на заводі, в нашому бюро, і знову ж таки завдяки (на цей раз — завдяки) Пет-Петовій лінивій прекраснодушності.

. Слово честі, на місці Пет-Пета я б не взяла на роботу саму себе. Людина щойно зі студентської лави, з крихітним стажем роботи в такій установі, що й згадудати не хочеться, бо вона не мала найменшого відношення до справжнього мистецтва' та й до моїх нахилів і спеціальності. "Торгреклама" — від одного лиш звучання тієї назви я відчуваю порожнечу в голові, слово честі, я б не довірила серйозної справи людині, яка з власної волі цілий рік працювала в установі з такою рипучою й неестетичною назвою. Мені здавалося, що я довіку не візьму в рот ніякої страви, коли тричі довелося переробляти плакат во славу майонезу. Мабуть, я так і не зрозумію, навіщо треба рекламувати майонез. Салати олів'є, яйця під майонезом — бр-р, коли я бачу їх на

столі, мені хочеться тікати геть, навіть не попросивши вибачення у господарів.

У тій "Торгрекламі" платили гарні гонорари, і якби я була гурманом, то спромоглася б дуже легко малювати плакати з рожевими й блаженними обличчями, брилами голландського сиру і банками з томатним соком, але якось мені те все не йшло, я стидалася навіть своєї роботи, хоч не мала сміливості думати про щось краще.

Повіриш у дитинстві в гарну байку про власні здібності — і вхопишся за мерехтливе золоте перо жар-птиці, а потім приходиш до тверезого розуму, розплющуєш очі, дивишся — а в долоні всього лише кілька пір'їн з крила сірої гуски. Відваги треба багато," аби знову не заплющити очей і зрозуміти, що ті гусячі пера помітили вже й усі інші, тепер не заховаєш їх, не підмалюєш золотою фарбою, бо сірий колір прозиратиме уперто там і сям, і станеш посміховиськом аж до смерті. Кепкувала не раз із тих фарбованих удаваних талантів, де ж то взяти відваги й признатися собі у власній звичайності, посередності, нормальності — виконувати і роботу звичайно, нормально і просто по-чесному, як виконувала б її в надії на жар-птицю?

Так доступно пояснював усе Пет-Пет — вичистити, звести з кінцями кінці, додати зо дві власні ідейки, — а я не могла нічого того, я дивилася на той охайний, чіткий Пет-Петів проект, читала супровідний текст до нього, ламала голову над власними ідейками — хоча б одна з'явилась!

Склоцех тим часом давно готувався до ремонту, власне, це мав бути не звичайний ремонт, а ґрунтова реконструкція, стіни його оголювались, майже показували м'язи початкової конструкції, ламалися сходові гони, пробивались нові вікна. Густий, білий, наче мука, й в'їдливий, як досада, тиньковий пил висів у всій величезній чотириповерховій споруді, червона, трохи припорошена цегла громадилась при одному із виходів до цеху, а в іншому місці здіймалась гора блоків, і цех скидався на людину, яка довірливо й'добровільно погодилася на важку операцію. Останній штрих у підготовці до операції

належало зробити мені — він зовсім не маловажний, цей штрих, але розуміння своєї ролі не рятувало мене від безсилля й невміння.

Виробництво в цеху не припинялось і тепер — принаймні поки що, під час підготовчої роботи, бо реконструкцію планувалося проводити поступово, розумно полишаючи можливість працювати скловарам, шліфувальникам, зварювачам, і ті, хто працював, мусили наготовити запас на кілька місяців наперед, щоб потім, після перерви в роботі, не було прориву.

Я усвідомлюю, що розмірковую про план реконструкції трохи по-дилетантському, бачу картину її зовсім не так, як, приміром, бачить інженер, директор заводу чи робітник — кожен з нас має свою точку зору, з якої сприймає події чи бере потім в них участь, але я намагаюсь знайти тверду опору своїм думкам і своєму-сприйняттю.

Технологія скла, кінескопи, монтаж, автоматична система управління виробництвом, хромотрони, люмінофор, стронцієве скло, потреби ринку, збут, рекламація — терміни, смисл яких таємничий і недосяжний для мене при першому знайомстві з заводом, ще й досі не обернувся чистою, чіткою і цілісною картиною. Пет-Пет намагався якомога простіше й доступніше пояснити мені все, що знав сам, і водив мало не за руку до всіх, хто б не відмахнувся й погодився просвітити неофіта.

Борис підсміюється з тих моїх спроб осягнути неосяжне — так він це називає:

— Гадаєш, сам головний інженер знає усе геть-чисто, до найдрібніших деталей? Розумієш, при такому темпі впровадження нового людині просто не під силу ввібрати в мозок мільйон тих нових деталей. Головний інженер має для деталізації армію помічників й інженерів у цехах, він мусить бачити . перед собою картину виробництва, ціле, єдність, інженер у цеху знає також найкраще і в деталях тільки свій цех, а ти раптом задумала стати енциклопедистом — не сміши мене,

маленька, це ж не вісімнадцяте століття! А окрім усього, твоя справа — естетика, навіщо тобі знати технологію виготовлення стронцієвого скла?

Шукаючи аргументів для виправдання своїх мандрів по цехах, нишпорення в технічних книгах і розмов з технологами й конструкторами, я раптом починала спотикатись, втрачала певність, а слова мої — були не мої, а Пет-Петові, бо, коли я знову приходила на завод і знову починався робочий день, Пет-Пет доводив мені, що художник на заводі повинен знати все краще від будь-кого — інакше його робота не матиме сенсу.

Хто знає, може, я не вміла переконати Бориса в тому, в чому сама була підсвідомо переконана, лише тому, що Пет-Пет, прекрасно знаючи завод, не застосовував цих знань у своїй роботі? Голе теоретизування, знання — для себе, щоб довести самому собі — я все можу, все розумію, отже, кожен все може й розуміє?

Без майстерні, мало що не на коліні робив Пет-Пет проект внутрішнього оформлення цеху і тільки жартував з того, що йому страх незручно й тісно, бо він вдався в Гаргантюа, а не в Дон-Кіхота.

Бездарні, немислимо бездарні плакати були почеплені майже при всіх входах у цехи, розвішані на території, мабуть, усі вже звикли до тієї мазанини, ніхто на них не звертав уваги, а вішали ж їх на те, аби таки привернути увагу — якраз привернути, а не навпаки. Слухайте, Пет-Пете, — майже з острахом зважилась я запитати про це, — хто наквацяв отого чолові'ягу з такою короткою клешнявою рукою? Що він має означати?

— Чита'й підпис, — засміявся Пет-Пет.

Я з полегкістю зрозуміла, що то не його робота — а таки чия?

— Наймають у цехах таких малярів, — все так само всміхаючись, пояснив Пет-Пет. — Зрештою, у великих цехах тримають своїх, на

ставках, оце і є їх продукція. Чомусь люди сприймають своє завдання тільки як необхідність створити щось велике за розмірами, а що платять не раз і по сотні за штуку такого добра, то вони & не дбають про якусь там художню вартість чи просто — вже не кажу більше — про якусь там сумлінність... А що, треба й мазіям якось жити, мазієві діти не питають, чи тато їх геній, чи нездара — дітям потрібен хліб. Хочуть їх тут годувати — хай собі, я нікому не ворог, я не бороню...

Величезний шмат полотна терпляче витримував на собі перекинуту вниз головою людську фігуру з руками й ногами дерев'яної ляльки, а попід тією подобою господаря землі красувались величезні чорні літери: "Порушників санітарії — на смітник історії". "Смітник історії" символізували чорні й сині паліччя й кружальця.

— Пет-Пете, — сказала я й спробувала зазирнути в голубі й добрі його очі, — а навіщо тоді ми... тобто бюро естетики? Хіба ми не повинні контролювати оце все?

— Попрацюєш — зрозумієш, — сказав Пет-Пет. — Та й ще тобі пораджу: не бери собі того в голову, ти ж не хочеш завчасно посивіти, Сорохтеєчко. Не одне уздриш таке, що вразить твою тонку мистецьку душу.

— Жартуєте, Пет-Пете, а я ж серйозно!

— Мусиш загартуватись, якщо не маєш охоти вийти якогось дня за прохідну з подірявленими поняттями про чуття прекрасного... Знаєш, мені часом здається, що люди тут просто не мають часу на прекрасне. Що, не віриш? Поспитай у Теодозія, він тобі в процентах підрахує співвідношення краси й часу на нього.

Неправда, Пет-Пете, щось тут не так, бо хіба для краси потрібен доконче окремий, осібний час? З-вичайно, ми не можемо на заводській території розвішати полотна Рафаеля чи поставити скульптури

Мікеланджело, а все-таки, Пет-Пете, навіщо ми маємо псувати людям смак до мистецтва оцими жахливими плакатами, цією огидною висрібленою дівцею-спортсменкою посеред басейну, цим недбалим плануванням квітників? Адже не на те існує дизайн — оте мистецтво краси предмета, краси в побуті й у праці, аби ми ним так нехтували! Хіба ви, ми, — не на те, щоб зробити мистецтво й розуміння гарного належним людині і в годину важкої праці? У себе вдома кожна людина в міру свого розуміння й чуття намагається підбати про лад і оцю ж саму красу, вона шукає її в фільмах, в одязі, в гарних меблях, в книгах, в дівчині, яку любить, у квітах, у новому телевізорі й у новій машині — чому вона не може її шукати й тут, у своєму цеху, в своєму верстаті, в приміщенні, де проводить годину обідньої перерви, у заводському паркові?

Чому ви, Пет-Пете, ніби махнули рукою на свою роботу? Звичайно, це не жар-птиця, про яку я мріяла, може, для цього не треба натхнення й таланту, у цьому є щось від ремісництва, але ж ремісництва чесного й гарного, без якого не може тепер уже ніхто обійтись, чому ж ви махаєте на те рукою, Пет-Пете?

Моїх думок Пет-Пет, звичайно, не почув, навряд чи він володів даром телепатії, а я вимовляла усе це мовчки, я боялась патетики й красних слівцець, боялась, що вони прозвучать фальшиво й, зрештою, Пет-Пет мусить ліпше знати, що говорить, аніж я, може, він має рацію — я ж була неофітом, я мала сентимент до старих мостів, коней, вітряків і коминярів, я зовсім недавно поглянула сама собі в очі й призналася, що я не геній, а простий смертний. І я ще не звикла до себе самої — нової і трохи впокореної, я не відважувалася сперечатись — ні з Пет-Петом, ні з Борисом, бо вони добре знали, що говорили.

Тепер Пет-Пет лежав у лікарні — наче навмисне втнув такого фігля, навмисне, щоб я могла чинити геть усе з власної волі — наче звільнив поле, вступився, як завжди, коли на нього занадто напосідали. Гм, може, він і не хворий зовсім, а так, удає?

Сиджу в позі роденівського "Мислителя" і намагаюся зрушити власний мозок з мертвої точки. Чи то — не мозок, усю ту справу з проектом — з мертвої точки. Вичистити, зв'язати кінці з кінцями, додати дві (хоча б одна була) власні ідеї.

— Вас до телефону, Андріано, — говорить Теодозій, і я* дивуюсь, як не почула телефонного дзвінка.

— Сорохтеєчко? — ласкавий голос' Бориса засвідчує, що він має добрий настрій і превелику охоту побачитись зі мною. Знаю вже досконало всі його інтонації, всі відтінки голосу, зараз він хоче бачити мене, і він у доброму настрої, з легкої Пет-Петової руки до мене пристало оте "Сорохтеєчко", дуже ніжно звучить моє переінакшене прізвище, та ще й вимовлене Борисовим ласкавим голосом. — Сорохтеєчко, честы Поглянь на годинника і переконаєшся, що робочий день закінчується через п'ятнадцять хвилин. Отже, через п'ятнадцять хвилин на другій прохідній.

— Ох, ні, ні, — кажу я, безпорадно озираючись на Теодо-зія, він розшифровує мій погляд, як німе прохання вийти, і тихо, безшелесно зникає з кімнати. — Ох, ні, Борисе, нічого не вийде, я мушу попрацювати, я й так прогуляла сьогодні цілу годину.

— Сорохтеєчко, спам'ятайся, як можна прогулювати! Я чекаю на тебе — уже через тринадцять хвилин.

Дивлюсь на годинника, стрілка швиденько обертається по колу. Смішний Борис, що він знає про час — що він знає про білу стрічку, котра до болю в очах миготить, миготить, наче .шалена, і я не встигаю доторкнутись до неї пальцями, не встигаю й не вмію нічого зробити і боюсь понад усе, що в якийсь мент ця стрічка раптом зупиниться. Зникають і ці тринадцять хвилин, Теодозій, котрий уже .викурив у коридорі сигарету й увійшов до кімнати якраз тоді, коли я закінчила розмову з Борисом, — Теодозій тепер дбайливо порядкує на своєму

столі, вирівнює стосик книжок, кладе на місце олівці, ховає до шухляди якісь документи й замикає її на ключ, — коли при таких процедурах буває присутнім Пет-Пет, мені здається, що кожен Теодозійв рух — безмовний докір Пет-Петовій розхрис-таності, байдужості до порядку, безсловесне засвідчення різниці поміж ними обома.

— Ви ще не йдете, Андріано? — питає Теодозій, в його голосі—'ані здивування, ані цікавості, просто йому треба знати — замикати чи не замикати кімнату, прощатися зі мною чи^ почекаати хвилю, аби ввічливо пропустити уперед при виході.

—1 Ні, — кажу я, — хочу ще трохи попрацювати.

— На все добре, — прощається Теодозій, а мені звучить у вухах власне, уже неокреслене й неконкретне "попрацювати", бо, правду кажучи, я не знаю, що зараз робитиму.

Знову, в сотисячний раз, штрих за штрихом вивчаю Пет-Петів проект. Бачу окремі його частини: вітраж при вході і ще один при переході з першого поверху на другий. Оформлення кабінетів — начальника цеху, технолога, механіка й інженера. Червоний куток, цехова їдальня.

А сам цех? Він залишається ніби таким же, як був — важко тут щось зробити, важко, бо таке чорне, важке й гаряче саме виробництво, це не чистенький монтаж, де стіни легко й приємно можна викласти гарними кахляними плитами-, де можна використати мозаїку, скло, кольори, де навіть підлогу добре б мостити кольоровими плитками або ж вифантазувати взагалі для тих дівчат з монтажу щось таке легке, приємне, щоб світло просочувалось ніби крізь самі стіни, а конденсоване повітря пахло бузковим цвітом. А що ти зробиш у тому склоцеху, де чорним-чорне усе, де величезні пекельні гарячі скловарні печі дихають полум'ям, де не чуєш власного голосу, де автокари безперешкодно в'їздять грубими бетонованими доріжками коридорів мало що не під

самий поріг кабінету начальника цеху? Спотикаєшся об щось на кожному кроці, шихта наче звалюється тобі на голову, відходи виробництва ледве встигають вивозити, а вже той низ, той проклятий низ — там волого, із стелі скапує паруюча вода, чисто, як у підземній сталагмітовій печері, — той низ, то справжня мука, куди там притулиш мозаїку, кахлі, вітражі, якщо треба думати насамперед про вентиляцію...

—■ Хороша ти людина, — кажу я Борисові у телефонну трубку, — от щойно подумала про тебе — а ти вже й дзвониш.

—' Не піддобрюйся, — сміється Борис, але я ,все одно знаю, що він гнівається. — Чекаю на тебе вже цілих п'ятнадцять хвилин. Була б ти мужчиною, я б подумав, що дограєш партію в шахи. Оскільки ти — представниця прекрасної половини людства, шахи тобі непотрібні. Чому не йдеш?

— Ну, який ти, слово честі! Я сказала — маю роботу.

—■ Яка може бути робота по роботі? Признайся: ти з кимось фліртуєш? Покинь, Андрійко, те нікчемне заняття, я чекаю, чуєш?

— Добре, — зітхаю я. Борис, ясна річ, вважає, що це ще один спосіб — чисто жіночий — вплинути на чоловічу психологію, він бурмоче щось незрозуміле, трубка озивається не-вдоволенням голосом телефоністки: "Алло, алло, кінчайте приватну розмову, даю міжміську" — але ніякої міжміської не дає, мабуть, помилилась номером, я знову дивлюсь на Пет-Петів проект — якраз кабінет механіка, — уявляю собі Бориса в тій кімнаті з стіною, вкритою до стелі суцільною полірованою дерев'яною плиткою, з вмонтованою в одну із стін шафою, зі світильниками, прихованими подвійним настилом стелі — самі лише округлі віконця для ламп. Ошалів Пет-Пет! —Такий кабінет для Бориса?! Та він же там сидить не більше години на день, а решту часу—в цеху; у своєму сіруватому, мільйон разів праному робочому халаті, з чорними руками. Бар би ще там

йому влаштував Пет-Пет для коньяку й кришталевих чарок або місце для арабської тахти. Ошалів Пет-Пет, слово честі!

Телефон знову дзвонить, але я вже не знімаю трубки, я вже йду — чи то Пет-Пет на Борисове замовлення утнув таку світлицю?

Цікаво, 'скільки б це коштувало? Оте панельне дерево — це ж достобіса дорога штука, і вибити таке — все одно що придбати для приватної колекції самого Рембрандта.

Борис стоїть на прохідній, гнівно посмикується його верхня губа.

— Зараз я тебе покараю, Андрійко, за твій флірт тривалістю з півгодини, — говорить він. — Отож, як є — ніяких зачісок, ніяких переодягань, ніяких манікюрів, — просто звідси йдемо в один дуже цікавий дім у гостину! Не чую, не бачу, не розумію — не треба було запізнюватись!

Оглядаю себе мало що не з відчаєм, та потім махаю на все рукою:

— Ну й нехай, нехай тобі буде соромно, що йдеш на люди з таким обдертусом.

Правду кажучи, я б радше пішла з Борисом на старий міст, — але як у цікавий дім, то в цікавий дім. Не маю охоти сперечатись, надто довго я мала можливість робити, що сама хотіла, надто довго мала можливість самостійно вирішувати • куди важливіші проблеми — цілісінький робочий день був у моєму розпорядженні^ — а тепер нехай собі діється воля Борисова. Дуже приємно й легко — нічого не думати, нічого не вирішувати самій, нічого не творити й не сперечатись — полишити усе це комусь іншому. Опертися на Борисову руку, відчувати під пальцями, яка вона тепла, дивитися на Борисів профіль — профіль у нього такий смішний, мало не дитячий ніс і кутики губів дитячі, щока чисто виголена, гладенька, а на щоці, майже при самій губі, легенький, ледве примітний

шрам, — я не питаю, що то й від чого, я взагалі обминаю тисячі запитань, які могла б запропонувати йому, — обминаю, бо мені здається, що вже до мене його питали про це, він уже пояснював не одне про себе і тепер мусив би повторюватись, пояснювати ще раз — і не вперше, не вдруге навіть те, що вже пояснював, тими самими словами, у той же спосіб, або ж вигадувати щось нове, говорити хоча б мінімальну неправду, а Борис переконаний, що повторювати самого себе чи говорити неправду — це гірше, ніж усі смертні гріхи вкупі.

— Сорохтеєчко, про що ти думаєш? Якись такі сумні в тебе очі; твої думки, по-моєму, дуже поважні й важкі, я аж відчуваю на собі їх тягар. Не думай ні про що, Сорохтеєчко. Думай хіба що про мене.

— А я про тебе.

— Так важко? Думай про мене легко. Не хочу бути для тебе тягарем. Сорохтеєчко, не думай, молодим дівчатам з такими гарними ногами нема потреби думати.

— Борисе!

— Хочеш сказати, що я не маю рації? Тоді поцілуй мене! Оглядаюсь про всяк випадок, просто так — бо все одно

знаю, що коли б навіть і були тут зараз люди, в цьому тихенькому провулку з горбкуватою старою бруківкою, порослою поміж камінням зеленню трави, з маленькими невисокими будинками, котрі цікаво приглядаються до перехожих — все одно знаю, що поцілую його, бо він попросив, бо сама так хочу відчувати смак тої радості, хоча ніколи не скажу йому вголос, як стає добре, коли він просить: поцілуй мене. Цікаво — міст і місто — від одного кореня?

Авторський коментар

Вистачить, мабуть, для першого знайомства. Момент такий, що варто дати людям спокій. Уже ви щось знаєте про цю дівчину принаймні, що вона молода, зовсім молода, має нахил до аналізу власних і чужих вчинків, наскільки стає спостережливості — приглядається до людей, вміє бути відвертою (принаймні сама з собою, а це вже також немало), має почуття гумору, а ця риса в наші часи цінується особливо високо. Не має, правда, особливої відваги, точніше, самовпевненості, але ще важко сказати, чи це недолік, а чи добра риса характеру. Звати її Андріяна Сорохтей. Вона закінчила художній інститут, працює на тому ж заводі, що й знайомий уже вам Іван Ратай, Борис же (далі може зустрінеться і його прізвище — Дембіцький) працює механіком у склоцеху. Робота важка й клопітна, часом може трапитись, що посеред ночі подзвонять і викличуть на завод, в цеху — безперервний цикл роботи, виробництво не припиняється навіть тоді, коли весь завод відпочиває у вихідний день, склоцех не має права на таку розкіш, як бодай коротеньке "перепочинемо", скловарну піч не можна спиняти, вона не функціонує лиш тоді, коли стає на ремонт.

Як ви вже зрозуміли, в цьому цеху відбувається реконструкція, над проектом її працювали інженери, будівельники, економісти, а також і художники. На заводі є бюро естетики, йому якраз і довелось розробити проект інтер'єра цеху. До того, як Андріяна з'явилася на заводі, в бюро разом з Пет-Петом (справді, дуже зручне скорочення імені, скористаємося з нього) працював досвідчений старий художник, якраз вони вкупі з Пет-Петом і розпочали (зрештою, майже завершили) проект, в якому Андріяні залишилось тільки, як визначив сам Пет-Пет, дещо підчистити, звести кінці з кінцями, ну й, звичайно, підкинути до цілості якусь свою власну дрібну деталь. Хоча можна вже й не підкидати — це так, для того, щоб не вразити самолюбства. Однак, як ви зрозуміли (бо авторові це зовсім ясно), Андріяна відчуває себе страшенно розгубленою й безсилою перед тим проектом. Термін викінчення — остаточного викінчення — проекту наближається, зрозуміло, час зовсім не мчав і не миготів, як біла (чому біла? — якесь дуже суб'єктивне сприйняття часу, з таким же успіхом можна

сказати: зелена чи сіра) стрічка, так здавалося Андріяні, комусь іншому могло здаватися, що він (маємо на увазі час) пнувся вгору, шкандибав, летів, як стріла чи птах, або ж поволі повз, як стара машина, в якій барахлить мотор, — для Андріяни він був білою миготливою стрічкою, якої не можна зупинити. Річ ясна, що не можна, але можна в той час щось втиснути, якоюсь мірою примусити самого себе не так різко помічати його щезання, — однак це можливе тоді (принаймні на думку автора), коли робиш щось таке, що тобі самому добре дається і справляє приємність. Андріяні, може, робота й справляла б приємність, але вона їй не давалась, Андріяна боялась, чи не вміла, чи... І все ж відступитись від своєї роботи не могла. Мусила її виконати.

Мабуть, ви звернули увагу, що вона нарікала на Пет-Пета, котрий захворів, — певно, на те не було ані його волі, ані охоти, — й у такий спосіб полишив Андріяну сам на сам з проектом, однак дівчина не шкодує, що прийшла працювати на завод: ■ на її думку, робота тут гарна, якраз така, щоб вдовольнити людину, яка вміє мислити й може або й дуже хоче ті думки обернути на реальність. Крім усього іншого, вона вже натякнула, що допоміг їй потрапити на завод Борис, а це для Андріяни зовсім не маловажно, і якраз тому, що Борис — поруч, в цеху, де проводиться реконструкція, їй би хотілось виконати завдання особливо добре, може, якраз страх,, що не зробить усе досконало, якраз цей страх перед можливою Борисо-вою іронією чи навіть зневагою — і скоує її думку, не дає працювати?

Зрештою, може, не варто всього пояснювати. Автор страшенно не хоче нагадувати того спортивного коментатора, який, пильнуючи кожен рух спортсменів, висловлює не думку з приводу дій і вчинків, а просто переповідає їх, хоча глядач (паралель мусить бути з глядачем, людина, яка читає, скоріше нагадує глядача, аніж слухача) — глядач сам усе прекрасно бачить і в усьому гаразд орієнтується, коментатор у таких випадках просто надокучливий базіка, що намагається бути дотепним тоді, коли треба хвилю помовчати.

Декілька слів до власної своєї характеристики може додати Пет-Пет.

Справа, про яку він говоритиме, вже досить давня. І така ж давня переказана нижче розмова. Пст-Пст у ту пору був набагато молодший, і Андріяна навряд чи іронізувала б з його опасистої фігури, бо не мала б на те підстави, але й тоді вже було щось спільне з Пет-Петом нинішнім у того молодого чоловіка, яким часом згадує себе Пет-Пет. Можна б і не змушувати читача вислуховувати Пет-Пета зараз, але хто знає, чи ця розповідь якось не пояснить того, що чинитиме Пет-Пет далі, бо, оскільки автор уже назвав його й дозволив з'явитись у Андріяниній розповіді, то мусить же той Пет-Пет щось чинити, щось діяти, хоч який лінькуватий і прекраснодушний він не є.

Отже, Пет-Пет оповість дещо про себе. Про одну розмову зі своєю нареченою, яку звали Соль-вейг і яка в зв'язку з цим називала Петра Петровича просто Пером.

Епізод з минулого. Маленький рахунок

Сольвейг спускалася з гір. Зеленоока Сольвейг у міцних черевиках на новеньких лижах марки "Турист". Сніг іскрився, сонце сяяло, сосни і смереки заплутувалися верхівками у низьких ртутних хмарах. Усе було так, як і мало бути, коли прекрасна Сольвейг спускається з гір.

— Чудовий трамплін, Пер! — сказала мені Сольвейг. — І сніг чудовий. І навіть ти мені сьогодні подобаєшся більше, ніж будь-коли, сумний і добрий мій Пер.

Спираючись однією рукою в білій рукавичці на мій лікоть, другою вона обтрушувала коліна від снігу.

— Я хочу їсти, добрий Пер. У мене фантастичний апетит... Ходімо в таверну. Ти почаствуєш мене пиріжками "по-славсь-кому".

На перехресті трьох доріг стояв стовпець з дерев'яними стрілками: до медпункту—100 метрів, до готелю — 300 метрів, до "Гуцула" — 500. Ми обрали дорогу найдальшу, але найпотрібнішу.

• їдальня, крихітна й тісна, пахла кухонним чадом, танучим снігом, сигаретним димом, промоклими лижними черевиками, злежаною вовною. Було незручно, як в одязі з чужого плеча, а все-таки всі жували з радісним натхненням — хто б міг подумати, що в цій глушині смажать такі соковиті біфштекси!

— Пер, — сказала Сольвейг, — з тобою щось діється. Що з тобою?

— Та ні, все гаразд. Просто мені подали невеликий рахунок. А платити нічим...

Сольвейг подивилася на мене очима старої, втомленої віщими знаннями ворожки:

— Не хочеш говорити — не треба. Однак завжди настає час, коли хочеться про все розповісти. Особливо, коли йдеться про неоплачені рахунки. І тоді починаєш розкладати душу на тарілочці перед першим стрічним. А він не завжди буває доброзичливцем. Врахуй це, Пер.

Говорячи так, Сольвейг двома виделками старанно роздирала на тарілці апетитний шматок смаженого м'яса — у "Гуцула" не подавали ножів.

— ...Ваш рахунок, — звернувся до мене прилизаний офіціант у чорному фраківі головного диригента симфонічного оркестру.

— Сольвейг, — • пошепки сказав я. — Мені привидівся офіціант. Глянь, ти не бачиш офіціанта? Такого імпозантного, у фракі?

Вона перестала жувати: шматочок м'яса, настромлений на чотири зубці виделки, тремтів над тарілкою.

— Пер, — жалібно сказала вона, і в мені ворухнувся протест проти її тону, — признайся: ти навмисне приїхав сюди, щоб на тлі білих гір ще дивовижнішими здавалися твої фантазії?

— Вибач, Сольвейг, я думав, що розсмішу тебе. Я не хотів...

Справді — я не хотів. Я зовсім не задля цього сюди їхав, я не шукав декорації" для власних фантазій. Тут гори трохи менші, ніж треба для того, щоб називатись горами, дерев'яні церкви — не такі замшілі, аби викликати інтерес дослідників, а трампліни — не такі круті, щоб на них ламати хребти. Може й мої тривоги не такі важливі, аби ними обтяжувати ще чийсь мозок, окрім свого власного?

...Бог створив людину за образом і подобою своєю. Створені ним люди зажагнули заселити всесвіт (чи нехай тільки світ) безліччю інших бого— й людиноподібних істот. І в тому, що їм вдалося це учинити, переконувати нікого не треба.

Однак бог не врахував, що в мозку людини можуть жити думки антибожественні. Коли він'це зрозумів, змінити щось було надто пізно: богоподібний антибог укоренився, утвердився, розмножився й загордився.

Мій шеф урахував помилки творця. Його не цікавила подібність благоденства й поверхова. Він прагнув іншого.

Відділ заповнювало безліч людей, які покахикували, посміювались, потирали руки й протирали скельця окулярів точнісінько так само, як шеф. Дехто навіть припадав на праву ногу, хоча протез мав тільки шеф. Шеф був досить розумний, щоб не сприймати іронічно вияви улесливої

поваги, однак не настільки великодушний, аби не заперечувати, коли хтось раптом пробував пробитися до самостійності.

Зрештою, він ніколи не сперечався. Вагомо притискаючи до столу кулак, він висловлював свою думку безапеляційно й спокійно, і ніхто у відповідь не висловлював антитез. Всі б вони все одно розбились об монументальну непохитність шефа.

Бог створив людину за зовнішньою подобою своєю. Шеф робив мислячих за образом своїм. Це було далекоглядніше.

Шкода, що я ніколи не цікавився літописами. Вірний тон узяти не так уже й легко. Може, пожовклі сувої допомогли б мені. Берестяна кора, пергамент. їх одвічність в'яжеться з монументальністю шефа, про нього треба писати ієрогліфами або в'яззю, до нього не пасують звичайний папір і нинішній приземлений, невисокий стиль. Правда, часом я думаю, що все це лише для мене-так: такий шеф, така монументальність. Може, ніхто більше не відчуває його монументальності, кожен бачить себе незалежним і цілком' не схожим на шефа, може, то лиш мені здається, що шеф не сперечається, а просто кладе кулака на стіл — і все не так, все навпаки: це я не сперечаюсь, я маленький, дрібний, тому шеф височить наді мною, наче гранітна брила, проти котрої кроку не ступиш, руку не зведеш?

— Правда, це так? — питає шеф, і я відповідаю:

— Звичайно, що так, — і мені здається, що всі погодились не тому, що просто думають так само, як шеф, не з внутрішньої потреби погодились, як я, а тому, що шеф поклав на стіл свою важку руку.

Дмитро Дем'янов працював над проектом інтер'єра Палацу культури зв'язківців. Власне, працював не сам — він очолював групу, але не просто очолював, він був як перпетуум мобіле, як вічне джерело енергії, як безконечца множина ідей, фантазій і думок, що їх могло вистачити на

добрий десяток людей, він не скупився на ті ідеї, не беріг їх для себе, не боявся вимовляти вголос, не рахувався з тим, що хтось — нехай просто підсвідомо, вражений і захоплений, так, звичайно, підсвідомо — скористається з його ідей, бо він мав їх ще безліч, і, звичайно, цікавіших і кращих, аніж усі попередні, то за чим би мав шкодувати? Міг дарувати всім і кожному, не чекаючи подяки та й не помічаючи, що дарує не тільки свої ідеї, а свої превеселі жарти, мільйон дотепів, прекрасних рисунків, ескізів, зроблених звичайним чорним олівцем, портретів, де люди здавалися безмірно гарними, а водночас абсолютно схожими на себе самих. Заздрити йому просто не можна було — надто щедрим він був, і надто мало помічав, який щедрий; мабуть, йому здавалося, що довкола всі геть-чисто такі самі. Він з головою поринув у той свій проект, він був при тій роботі, як хлопчак, котрий вирішив відкрити машину часу, або ж поет, який пише свою найкращу поему — я б з ним ніколи не познайомив своєї дівчини, я б ніколи не познайомив з ним Сольвейг — вона, напевно, закохалася б у нього й пішла за ним куди завгодно, навіть не помітивши при тому, що десь по дорозі втратила мене, просто — як не помічають загубленого мідяка, маючи в долоні золотий.

І все-таки я не заздрив йому. При всіх моїх недоліках одно я знаю напевно й стверджую це з утіхою: поняття не маю, що таке заздрість.

Дмитро працював над проектом Палацу культури — для нього це був воістину палац, він не помічав, як поводить себе шеф, що кажуть чи чого не говорять услід за ним співробітники відділу нашого проектного інституту — його це все анітрохи не обходило, так, ніби стосунки між людьми раз і назавжди мусили бути такими, аби люди просто не заважали одне одному, коли часом кому забракне таланту, щедрості й уміння допомагати.

Шеф рецензував проект Дмитра, від шефа залежало — бути чи не бути проекту, шеф — це шеф, професор, керівник відділу, а Дмитро чомусь не помічав його — зрештою, що він міг помічати поза роботою? Не помічав до того моменту, поки не прочитав шефової рецензії. Проект повертали йому для докорінної переробки, і — що було найдивнішим для

Дмитра — з цим погодилися усі, звичайно, крім членів Дмитрової групи. Не знаю, хто мав які розрахунки, погоджуючись із шефом, — очевидно, кожен знаходив для себе й причину й виправдання, або і зовсім не шукав того. Було ще простіше — вважати, що сам так думаєш, а не шеф нав'язав тобі свій погляд. Не знаю, що було у коленого в душі — нехай собі мають порахунки самі з собою, а от мені відтоді приносять і приносять невеликий рахунок, який я не встигаю дочитати до кінця і поняття не маю, чим можу його оплатити.

Я також погодився з думкою шефа, хоча насправді мені подобався — мало сказати, подобався, мене захоплював проект Дмитра. Дмитрові я так і сказав:

— Проект твій, Дмитре, дуже добрий, та, знаєш, хто б тут рахувався з моєю думкою?

Дмитрові очі раптом потемніли, він дивився на мене якось так, наче аж тільки тепер, у двадцять чотири роки, вперше побачив щось прикре для себе'—і тим прикрим випадково був я.

— Звичайно, — похитав він головою і невесело, не по-своєму усміхнувся, — хто б там рахувався з твоєю думкою! Я також, аби ти знав, зовсім не рахуюсь з нею, тож марна твоя похвала чи критика.

Невдовзі я перейшов працювати на завод, коли там відкрили бюро естетики, і незабаром же довідався, що Дмитро Де-м'янов не відмовився від свого проекту й домігся того, щоб він був прийнятий.

Гм, маленький рахунок. Рахунок — зачщо? За страх? Де там, чого я мав боятись? Зіпсувати стосунки з шефом? Ніби й ні, на тому мені так дуже не залежало. Втратити посаду? Але я б не втратив її, та й що там було втрачати? Рахунок — за брак власної думки? Але ж я мав її. А все-таки рахунок мені подають, на білому папері, офіціант у чорному фракку диригента оркестру...

Це було десь улітку, всього лиш улітку, а тепер зима, неділя, сніг, лижі, Сольвейг, ця їдальня й біфштекси.

Маленький рахунок — платіть, добрий мій Пер, чоловік з рахунком дивиться на мене з холодним презирством, я відчуваю, як мерзну від його погляду: мені за комір ніби хто снігу сипонув.

Сольвейг споглядає мене з німим подивом; мій сумний Пер, такої безнадійної мовчанки я навіть від тебе не сподівалась.

Чому її батькам спало на думку дати доньці таке ім'я? Щоб усіх знайомих вона могла називати Перами?

— Ти розмовляєш сам з собою, Пер. Що трапилось?

— Заспокойся, Сольвейг, зараз не трапилось, абсолютно "нічого не трапилось..."

— А коли трапилось? — логічно, як і належить розумній дівчині, запитала Сольвейг. Вона доїдала свою порцію м'яса, ніщо не тривожило її, хіба що тільки мій поганий настрій докучав їй, заважав як належить утішатись — гарним недільним днем, трамплінами й смачною стравою. Трампліни. Трампліни необхідні; навіть якби їх не було, їх варто було б вигадати.

— Пері

— Що, Сольвейг? А-а, коли сталося? Досить давно. Коли люди вирішили, що мусить існувати особиста, приватна, власна думка.

— Господи, Пер! — Сольвейг радісно засміялась. — Але ж ти вже досить дорослий...

— Для чого, Сольвейг?

— Щоб уже не мати особистої думки! Навіщо вона тобі знадобилася?

— Саме над цим я й міркую — навіщо? — сказав я. — Якраз за ті міркування мені й подають довгий рахунок, по котрому я не маю чим платити. І знаєш, Сольвейг, чим більше часу минає і чим довше я думаю, тим крупнішою стає цифра, той рахунок, Сольвейг...

"Де людські голоси людині зрозумілі"

Входить у цех дівчина. У світлих штанях, в такій же світлій, здається, навіть білій блузці — і це так несподівано серед наших робочих, незграбно пошитих і недбало ношених убрань, що ми всі бачимо її, дивимось на неї. Не знаю як кому, а мені раптом стає гірко за наших дівчат у цеху, за ті їх сіруваті, широкі часом, підперезані вузькими стяжками зім'ятих поясків халати, за ті надто великі, не до їх долонь, рукавиці, за ті грубі — що порадиш, без захисного одягу не обійдешся, — за ті грубі, негарні обмотки на ногах. Це мені так, а що думають самі дівчата? Проводять поглядом голубі, розкльошені ледь примітно внизу штанці, ті гарні, модні, як вони кажуть, "на платформі" босоніжки і те русяве, чисто вимите, не сховане під хустиною волосся.

Видно, що вона тут нічого, не знає, бо інакше не йшла б туди, де звичайно в'їздять автокари, — там нема доріжки для перехожих, там лише вантажники — двоє-троє чоловік, а більше там нема нікому роботи, так нерозумно сплановане цехове приміщення з тим складом-перескладом. Дівчина зіщулюється, коли над нею низенько, зовсім • низько, у заґратованій клітці поволі проповзають кінескопи.

Уявляю, яка вона переполохана, аж ніби меншою стає з кожним кроком, а мені чомусь кортить знати, що вона робитиме далі, що вона чинитиме тут, у цеху, в тих своїх голубих штанях і білій блузці. А вона, мабуть, бачить, що я дивлюсь на неї, і йде просто до мене. Я опускаю

голову, вдаю, що пильно розглядаю екран. Але вона вже не може нікуди повернути, підходить до мене, і крізь стогін печі, крізь гуркотіння шліфувальних верстатів, крізь брязкіт автокарів, крізь шум газових пальників, крізь шелест запакованих у папір готових екранів я чую її спробу пробитися голосом до мене. Ох, думаю я, невже знову якісь психологічні дослідження?

Врешті розумію, чого вона хоче. їй треба побачити бригадира шліфувальників. Або змінного майстра. Або начальника дільниці. Або ж узагалі кого-небудь, хто міг би їй сказати, чи зберуться на лекцію в обідню перерву робітники, бо...

Вона все це чомусь пояснює мені, наче сподівається, що не доведеться шукати вже ані бригадира, ані комсорга, бо я, може, якраз і являюсь кимось із цих людей і все поясню їй. Але я нічого не можу їй пояснити, лиш показую рукою на змінного майстра, який саме проходить неподалік, і вона рушає за ним, інстинктивно піднімаючи вгору руки, бо якраз проходить під щитком, на якому написано: "Обережно! Конвейєр без сітки!" На конвейєрі нема нічого, він нерухомий навіть, але щиток лякає дівчину самим лиш написом.

Потім ми сидимо в червоному кутку. Він захаращений, бо відбувається ремонт, реконструкція, і все легко скласти на реконструкцію, навіть безладдя в кімнаті, де можна якусь хвилю відпочити від шуму.

Зрештою, шум є й тут. Безперервна вібрація стін, стелі, підлоги, навіть у власному тілі відчуваєш якесь дивне тремтіння — тільки ж звикаєш до всього і справа не в тому, як каже психолог, чи відчуваєш від цього моральне задоволення, чи погоджуєшся на труднощі в надії на великі гроші. Просто не можеш уже нікуди піти. Не можеш — та й годі. Це так, як хтось не може піти з поля. Чи хтось не може покинути авіації, а ще хтось учительської роботи. І не тому що думає, ніби нема нічого кращого на світі. Було б нерозумно так міркувати. —Просто не можеш, і ніякі соціологічні й психологічні дослідження не визначають, чому хтось

залишається тут. Можна скласти анкету, котру заповнює кожен, покидаючи завод. Ввічливим голосом чорних літер питає анкета: чому розраховуєшся? Знайшов кращу посаду? Закінчив вуз і став інженером? Не отримав квартиру в обіцяний термін? їдеш в інше місце? Невдоволений мікрокліматом у колективі? Погані стосунки з керівництвом? Низька зарплата? Погані умови праці? Одружуєшся?

Скільки людей — стільки причин, стільки можливих, як каже наш соціолог, суб'єктивних, об'єктивних, внутрішніх і зовнішніх причин — причин покинути завод, цех, колектив.

Я б міг пояснити, чому йду геть — але не можу пояснити, чому залишаюсь.

Соціологові важко. Його не всі розуміють і не всі хочуть розуміти. Дехто кепкує, дехто робить собі жарти з його анкет, а він уперто роздає їх знову, наче має бажання й намір допомогти нам розібратись у нас самих, у причинах, у причинах причин і в їх наслідках. Йому треба переконати людей у серйозності своєї роботи — щоб її результати були також серйозними, щоб отримувати на анкетах не насмішливо-нерозумні, нехай часом і дотепні, а все одно нерозумні відповіді.

— Що ж, — говорить він, — колись люди не вірили в те, що від чуми і віспи може порятувати щеплення... Може, це не зовсім правильне порівняння, — говорить він, — але це правда, що люди колись не вірили в потребу переливання крові, а потім у сенс кібернетики, а ще також у роль автоматизованого управління виробництвом, — значення соціології не таке виразне й відразу практично відчутне, а все ж в її необхідності люди з часом переконуються.

І от. ми сидимо в червоному кутку, а дівчина в світлій не по-робочому одежі говорить нам про значення ще однієї речі. Вона називає це естетикою. Не думає зовсім про те, що декому з нас (чому ховатись від

правди) треба б зазирнути в словник, аби розрізнити до кінця, що таке етика, а що естетика і що таке дизайн та дизайнер...

Вона, мабуть, добре розуміє сама, що говорить, але хлопці починають кашляти, пересувати лавки й курити навіть. У них забрано півгодини часу на відпочинок і заповнено його іншомовними слівцями й незрозумілими поняттями.

— Дівчинко, — зухвало вигукує хтось, — чого ви нас лякаєте якимись дизайнерами? Ми ще подумаємо, ніби це атомна бомба чи якась нова хвороба! Розкажіть усе своїми словами, дівчинко!

Решта підтримують схвальним сміхом, а найбільше дівчата, їх ранить, звичайно, цей її одяг і не заховане під хустинку волосся.

— Так, так, своїми словами! Спершу поясніть, що таке естетика, а потім уже далі балакайте! — говорить тепер уже дівочий голос, і тоді вона намагається усміхнутись, звести все до жарту, але жарт виходить образливий:

— Естетика — своїми словами? Добре, я спробую своїми словами, не знала, що вам можуть бути незрозумілі такі загальновідомі поняття, тут, здається, всі молоді й мають середню освіту або ж вчаться, напевно?

Холоднувате мовчання. Сигаретний димок. Зацікавленість і настороженість.

— Естетика — це... це коли гарно... Коли чисто... Просторо й зручно. Зручно не задля краси, а гарно задля зручності, ви розумієте? —'збивається раптом вона.

— Розуміємо, а що не зрозуміли, то на другий раз поясните, — ніби й добродушно інформує знову хтось із хлопців.— У нас обідня пора кінчається, нам треба щось за драбину перекинути, бо ж —ми не

говорильнею займаємось, як дехто, а роботою! Тут не про естетику, а про план треба думати, дівчинко! У вас, може, свій план — відг'оворити тисячу слів на годину, а в нас свій, це таке діло...

Всі встають. Як після поганого фільму. Дівчина мовчить, мені її жаль, але я розумію й хлопців. Усі йдуть геть, і тоді заходить цеховий механік і питає її:

— Все гаразд, товаришко Сорохтей?

Дівчина киває головою, але я бачу, що вона зараз почне схлипувати. Я добре знаю, як це виглядає, бо маю сестру. Треба її здивувати чимось, тоді забуде про плачі й жалі, я знаю, бо маю сестру. Підходжу до неї і питаю:

— Вибачте, я також не знаю (я справді не знаю), що таке дизайн, якщо маєте час, — поясніть.

І відразу дві добрі справи зроблено: дівчина не буде плакати, а я довідаюсь, що таке дизайн. Механік дивиться на мене, потім знову на дівчину — так. наче для чогось порівнює нас.

— Товаришко Сорохтей, а цей хлопець — кращий шліфувальник і до того ж художник, — говорить він. — Судячи з одного малюнка, який мені довелось бачити, навіть таки досить непоганий художник. Але з мене мистецтвознавець кепський, товаришко Сорохтей, може, я й помиляюсь. — Механік дивиться на годинник. — Вибачте, у мене нарада з майстрами, мушу вас покинути, — і виходить.

Хороший він, цей наш механік, одного разу, коли хлопцям не дали премії за впровадження раціоналізації, він також відмовився від своєї, бо інженерам таки нарахували, а робітникам — ні. Він від своєї відмовився й таку бучу влаштував у директора, що таки потім усе знову переглянули й заплатили, а він свого знову не взяв, не хотів відступати від слова. Тут не

в грошах уже була справа, а в справедливості. Хороший хлопець, тільки занадто точний у всьому, так, ніби життя в нього розраховане до секунди, так, ніби він боїться запізнитись на поїзд, ніби, як не прийде хвилинка в хвилину на ту нараду з механіками, то земля провалиться. Тільки, правду кажучи, може, так і треба: не змушуй когось чекати, то й сам не чекатимеш. Хороший хлопець наш механік, але краще б він не згадував про той малюнок...

Товаришка Сорохтей пояснила мені докладно, що таке дизайн— все було зовсім зрозуміло, я знав про те, лиш не знав, що уся та справа зветься дизайном. Я довідався також, що дівчина працює у нас на заводі в "бюро естетики, і більше ми тоді ні про що не говорили, бо таки треба було йти до верстата.

Я тільки сказав їй, щоб не ображалась на наших хлопців, вони — люди хороші здебільшого, але, справді, не всі можуть знати, що таке дизайн, коли ж до них приходять й говорять про речі незрозумілі, нічого не пояснюючи, вони законно можуть подумати, що з них кепкують і насміхаються, і тоді навіть не захочуть поцікавитись, що ж воно таке, отой дизайн.

Того разу ми більше ні про що не говорили, тільки вона мені сказала, що розуміє, про що я говорю, і якщо я хочу, то можу принести свої малюнки показати їй і ще Петрові Петровичу, який працює з нею разом — чи точніше — вона з ним працює, бо він керівник, а також запитала, чи не знаю я ще хлопців і дівчат, котрі малюють. Можна б улаштувати виставку з їх робіт, тоді не треба було б довго пояснювати, що таке естетика, — сказала вона й усміхнулась, і чомусь я знову згадав свою сестру.

Авторський коментар

Здогадуючись, як читач не любить натяків і недомовленості, автор повертається до сказаного Борисом про один малюнок Івана, з котрого

він (Бо-рис) робить висновок, що Іван справді непоганий художник. Ясна річ — не професіонал, та Борис — також не професіонал-критик, і не будемо з цього приводу затримуватись довше, а таки подивимось, що то за малюнок.

З дозволу читача, автор спробує трохи змінити інтонацію (чи тон) своїх коментарів, бо для розповіді про той малюнок спроба дотриматись інформативності чи навіть репортажного характеру цих коментарів трохи не підходить (або й зовсім не підходить), і не влаштовує автора як форма' викладу. Отож...

Авторський коментар, але записаний по-іншому

Філософів, соціологів, економістів та інших дослідників уже віддавна цікавить т-ака проблема. Чи не можна б зробити так, щоб село, даючи місту робочі руки, все ж залишалось при молодих робочих руках також, — і чи не можна б зробити так, аби людина, працюючи в місті, могла жити в сільській місцевості, бути наближеною до природи, а людина, яка працює в сільському господарстві (особливо молода людина), могла жити (чи принаймні проводити своє дозвілля) в місті, дістаючи при тому змогу .потрапити до театру, відвідати велику бібліотеку, 'музей.

Цілком можливо, що автор інтерпретує цю проблему трохи спрощено, цілком можливо, і якщо так є насправді, нехай читач знову-таки, як і у випадку з виробництвом кінескопів, звернеться до спеціальної літератури, автор же хоче розповісти про те, як одна молода—робітниця, поняття не маючи про всі ті філософсько-соціологічні проблеми, все ж розв'язала їх по-своєму, бо для себе однієї.

Коли людині у вісімнадцять років хочеться самостійності, власного заробітку й розумного застосування надміру сил, ,вона не сидітиме на місці при батькові-матері, навіть якщо ті не заперечують проти такого стану речей і радо опікуються своєю донею. Наді Веселовській ця опіка здавалася вже надто обтяжливою, а сама собі вона бачилася надто

дорослою, щоб користуватися добротою батьків, тому придбала разового квитка на приміський поїзд, приїхала до Н., звернулася до відділу кадрів заводу й була прийнята в склоцех мийницею екранів.

Ясна річ, тут би знову виступити на сцену заводському психологові й поцікавитись, чи так уже й припала Наді до вподоби її робота. Робота, яка не вимагає кваліфікації, не вимагає навіть восьмирічної освіти, а тільки вправності, й уважності, й старанності, й бажання зробити усе добре, а не абияк.

Скажемо наперед — Надя зовсім не збиралася залишатись на все життя мийницею екранів, вона мала якнайкращі наміри продовжувати навчання в школі, бо досі закінчила лише вісім класів, хотіла також стати монтажницею чи принаймні пе-

рейТИ ЗГОДОМ у ВІДДІЛ ТЕХНІЧНОГО КОНТРОЛЮ у ТО'

му ж склоцеху — і все-таки при тому всьому, при всіх своїх планах на майбутнє, Надя була задоволена роботою, товаришами і собою.

Мабуть, на Надиному місці кожен був би задоволений собою. Важко не бути вдоволеним собою, —коли тобі вісімнадцять (всього вісімнадцять — і вже вісімнадцять!) років, коли у тебе таке розкішне, буйне, густе, непокірне, аж не знаєш, що з ним робити, — волосся. Воно такого кольору, що цілий світ наче спалахує і от-от займеться, як від найгарячішого полум'я, коли Надя проходить тим білим світом зі своїм непокірним волоссям, зі своєю поставою гордовитої королеви, з ніжним рожевим відтінком шкіри й округлими, до запаморочення округлими грудьми й стегнами. Коли за тобою весь той білий світ обертає голову, як соняшник за сонцем, і ти таки сонце, таке яскраве й променисте, що аж самій тобі засліплює очі.

Чому б не бути вдоволеною з себе? Чому не бути, коли в тебе весела вдача, чудова усмішка, приємний голос, що ним можна виспівати слова й

мелодію гарної пісні — чому не радіти з себе самої, з свого гарного тіла, із своєї молодості й із своїх надій?

Одна лиш біда — чомусь за тобою, хоч ти не давала ніяких підстав на те, раптом звідкись виповзає маленька плітка, така маленька, крихітна, але все одно ядуча й підступна, і чим .тихіше вимовлена, чим з більшим намаганням підкреслити своє співчуття до обмовленої (чи там що інше, схоже на співчуття), тим жорстокіша, безжальніша й лихіша.

Надя не хоче чути плітки, відмахується від неї, не зважає зовсім. Вона сідає після зміни в приміський поїзд, вона вже давно замінила разовий квиток на постійний, вона звикла до колотнечі, неспокою й неврівноваженості приміського поїзда, де поряд із статечними робітниками, котрі, як і Надя, доїждять на завод, повертаються з міста також

галасливі тіточки з великими — надвечір уже порожніми — кошиками, що досі пахнуть цибулею, полуницями, а також такі самі галасливі грибів-ники, ягідники чи лижники — залежно від пори року, — а ще також родичі тих, хто живе поблизу від міста і в кого можна так гарно провести неділю, а то й обидва вихідні, а потім повернутися до міста не з порожніми руками, а з туго напханими торбами, які також пахнуть свіжим молоком, сиром, медом, полуницями чи яблуками, з котрих стирчать приречені вже зарані — але ще не свідомі своєї гіркої долі — цікаві голови гребенястих півнів.

Надя звикла до цього поїзда і любила його, так само, як любила завод, так само, як любила себе і ту маленьку станцію, де'виходила просто в поле, а потім поволі йшла до свого дому, і здаля чула його запах, вловлювала його настрій, де свіжий город вибухав до сонця й до неї запахом картопляного цвіту, цибулі, часнику, запахом спокою, вечірніх матіол і роботи — бо Надиним рукам замало було праці на заводі, вони ще могли не одне подужати, і вона добувала з криниці холодну воду і мила руки, щоб знову замастити їх — уже землею й соком зелені.

А все-таки від плітки відмахнутися чи врятуватися не могла. Плітка проповзла аж до батьківського порога й обернулася гнівною материною сваркою: а ти, доню, того до міста поїхала, аби про власну честь та гідність забути? А ти, доню, з кожним парубком там на заводі вистоюєш, та кожен тебе може своєю дівкою назвати, та кожен може...

І вже світ не. здається соняшником, котрий тягнеться за тобою, наче за сонцем, і вже тоді розмірковуєш довго, перш ніж усміхнутись комусь чи спинитись з кимось для розмови чи сісти з кимось за один стіл у їдальні. Уже тоді важко радіти з самої себе і так безоглядно любити цілий світ.

Іван Ратай поняття не мав про Надині чорні клопоти, може, коли б знав, то не приносив би з собою того малюнка, зрештою, він і не мав наміру його комусь показувати, по-дурному, як завжди в таких випадках, усе вийшло — акварель на цупкому сірому папері лежала в тоненькому журналі, хтось узяв журнал, а отже, й малюнок.

А що міг порадити Іван Ратай, коли вона інакше йому не малювалась, тільки так — зовсім без одягу, прикрита лиш буйним волоссям, рудим, як 'полум'я, волоссям, і довкола все теле руде від того світла, а вона сама біла-біла, як щось найбільше на світі? Що міг порадити Іван Ратай, коли вона йому тільки так малювалась — бо пробував по-різному, і при роботі, і в мить відпочинку, і ще коли сміється до когось або ніби про щось задумалась— але то все було не так, негаразд — вона малювалась йому тільки такою, і він радів з того, що вдалось, що вона така гарна, а йому вдавсь малюнок.

І хіба хотів він її образити тим малюнком? Малював же білою, найбільшою в світі, білішою від усього. Хіба знав, що вона буде плакати гірко, бо їй покажуть той малюнок: як же інакше міг малювати, коли не бачив? Видно, бачив! Бачив такою!

Хіба він міг знати, що вона побіжить заплакана й знеславлена (на її власну думку й на думку всіх плетух) — побіжить до начальника цеху і крізь плач кричатиме: "Підпишіть мені заяву, я тут більше не буду, я не можу тут працювати, усякий може тут з мене глумитися, як собі хоче, — він мене такою намалював, а я, може, й сплю в сорочці, пощо він 'мене так непристойно намалював, коли я на-

віть сплю в сорочці!" "Неправда, неправда, — кричала вона, — він мене такою ніколи не бачив, ніхто мене такою не бачив, а вони кажуть, що бачив, та я ж навіть не така, я зовсім інша, я анітрохи не схожа!" — кричала вона, і хлопець відчув себе справді винуватим, наче таки насміявся з неї. І не знаходив слів для виправдання, хоча зовсім не хотів жартувати з неї — а тим більше насміхатись, у нього такого й у думці не було, коли він малював її. Тільки навряд чи вмів би він усе це пояснити й так би zostався, може, в ролі поганого й бридкого жартівника, якби не механік, який нагодився при тій розмові, він попросив Івана вийти з кабінету начальника цеху, довго про щось говорив з ним і з Надею і таки заспокоїв її, але не зумів умовити залишитись на заводі — вона звільнилась з роботи, і здавалось Іванові, що він поламав чиюсь долю — отак, зовсім не хотючи, поламав і що та, гарна, й весела, й біла дівчина з рудим волоссям zostалася тільки на папері — а Надя справжня була вже інша, не така буйна й не така весела. Він мучився тим усім, і Старий запримітив його тривогу. Старий умів так розпочати розмову, що вже потім людина й не помічала, як розповідала геть-чисто усе і як після такої висповіданки з'являлось велике полегшення й звільнення, ніби перед тим збиралося на чорну грозу, ніби 'задуха не давала ковтнути повітря — і от зараз гроза впала, свіжа, прохолодна, зовсім не чорна — й вивільнила від задухи.

Вона йому дуже подобалась, не могла не подобатись — а коли хтось дуже подобається, то хіба ж дивно, що хочеться намалювати те гарне, — звичайно, на папері воно вже не таке, інше, ніж у житті, зовсім навіть інше, — і все ж це те, що тобі так подобається й хочеться намалювати.

— Це правда, — сказав Старий. — Якби я вмів малювати, то й собі спробував би намалювати цю дівчину. Це правда—вона гарна, я розумію, що ти не хотів ображати її, бо то ж і в одязі така дівчина виглядає наче невбрана, одяг їй ніби заважає. Це так, як би на гарну мармурову фігуру хтось надумав сукню натягнути, я розумію, що ти хочеш сказати, але ж дівчина поміж людьми ходить, мусить бути, як люди. Ти б, сину, узяв та й знайшов-її, часу вже трохи минуло, вона охолола з гніву, — знайди, поясни їй, може, зрозуміє, га?

Іван розпитався про її адресу. Поїхав до тієї маленької станції, зійшов — як вона сходила — у полі н знайшов її дім. Ходив довкола, обійшов кілька разів і вже ніби відважився наблизитись — аж тут з дому хтось вийшов, хлопець не бачив навіть, хто це був, він повернувся й побіг геть.

Хороший чоловік, їх цеховий механік, але краще нехай би не згадував про той малюнок.

"Від міста п'ять хвилин до схрещення доріг"

І все-таки ми потрапили на старий міст. Щоб добратися до цікавого дому, треба було перейти на лівий берег, і ми дісталися туди по старому мостові. Він доброзичливо прийняв нас обох, я знову чула, як покахикує й покректує він, утомлений за день, розігрітий теплом, і гарним днем, і добрими звістками, які приносив йому вітер, запахом, що його вдихав з ріки, легкими безтурботними кроками дітей, які з жалем дивились на прохолодну воду: не можна було ще купатись. Радували його також ластівки; я завжди Помічала перший день їх прильоту—тоді птахи особливо збуджені, аж нервові, ошалілі, розщебетані понад міру, бо ж насправді повернулись додому, — я помічала цей день, а от тепер чомусь так трапилось, що не бачила дня їх прильоту, а тільки їх самих — уже втішених, діловитих і зайнятих буденними турботами. Колись у дитинстві я покреслила білий папір схрещенням рівних ліній, вони перетиналися поміж собою, а я все шукала місця, щоб провести ще декілька таких же ліній, умістити їх на папері якомога більше. "Що це?" — запитали в мене, а я сказала: "Літають ластівки".

Ластівки були також і біля старого моста, вони прослизали попід дерев'яними бильцями, випурхували хтозна-звідки й знову зчезали, аби так само несподівано з'явитись звідкілясь зверху, шибонуті мовби жартома над самою твоєю головою.

Борис раптом зупинився, поклав мені руки на плечі: "Поцілуй",— сказав мені знову...

Господар цікавого дому колекціонував картини, ікони, екслібриси, кераміку й навіть старовинні медалі. Зрештою, мені здалося, наче він і до людей приглядався якимось оцінюючим, причіпливим і невідступним поглядом колекціонера, принаймні якусь хвилю саме так дивився на мене, а потім відразу відвернувся, й мене це трохи збентежило, бо я не могла ніяк зрозуміти: придалася я йому для колекції чи ні або ж — як він мене класифікував? Зразок № X? Наївність і молодість? Або ж — самовпевненість і настороженість? •

Дорогою Борис так і не пояснив мені, чого ми йдемо в той цікавий дім, а тепер уже ніяково було питати.

Я крадькома, щоб ніхто не помітив моєї зацікавленості, приглядалася до господаря, Борис представив мене гостям — їх було всього кілька, вони вели якусь, мабуть, дуже важливу для них і професійну балачку, я вловлювала тільки окремі терміни, а суті ніяк не— могла втямити і потім перестала дослухатись.

Борис на якусь хвилю залишив мене саму, він про щось стиха розмовляв з господарем, той кивав головою й притакував і усміхався так, наче в усьому погоджувався з Борисом, і я дивувалась з того, бо раніше ніколи не чула про Борисів інтерес до колекціонування, але ж, подумала я, вони можуть вести бесіду й про щось інше, не конче про колекціонування.

Потім господар ввічливо поцікавився, чи не маю я охоти оглянути дещо з його зібрання. "Адже ви художниця, правда? — сказав він. — Борис уже розповів мені, що ви художниця, а мені приємно знати думку людей, які добре орієнтуються в мистецтві... Ось бачите, — кивав він головою, хоч я й не встигла ще нічого відповісти, — ви напевне скажете мені свою думку... Тут є кілька спірних питань — приміром, при визначенні абсолютно точного віку ікон чи вартості деяких картин, — я маю на увазі художньої вартості, у гроші я того не переводжу", — усміхався він і далі покинував головою.

Чесно кажучи, я зовсім не мала бажання читати лекцію з історії мистецтва, зрештою, скидалося на те, що господар усе це говорить просто з ввічливості, а не тому, що його й справді цікавить моя думка, бо він полишив мене саму оглядати екслібриси й монети.

І якраз тоді Борис "підійшов до мене з Євою. Звичайно, я лиш через хвилину довідалась, що ту жінку звали Євою, але мені здалось, ніби я зрозуміла чи здогадалась про те відразу, іншого імені вона й не могла мати, було в ній щось таке дивне, привабливе й спокусливе, що просто не можна було відірвати погляду від її обличчя, а вона ніби знала про те й все одно дивилась не згідливо чи там поблажливо, а якось так ласкаво й розуміюче. Вона відразу, одним наче поглядом, оглянула мене, і чомусь той погляд при всій ласкавості й доброзичливості примусив мене почервоніти, я відчула свою недоладність, свою скованість і недоречність свою — при ній, при її тут присутності.

— Моя колега, — сказав про мене Борис, але його слова не захистили й не прикрили мене, навпаки, наче відслонили ще більше, дали зрозуміти цій жінці, які стосунки єднають мене з Борисом, тепер Єва знову ковзнула по мені бистрим поглядом, і той погляд сказав: що ж, дуже мило, цілком навіть непогано, ні, ні, справді добре, — так, наче хотіла переконати Бориса, що на світі не лише вона одна варта уваги, а можна б і на когось іншого звернути погляд.

— Дуже приємно, — сказала вона, як звичайно говорять в таких випадках. — В такому разі, ми з вами також колеги, бо з Борисом товаришуємо віддавна...! Як то мовиться — друзі мого друга...

Вона говорила якимось легко, в той же час не закінчуючи фраз, ніби залишала їх докінчувати співрозмовникові, і тому доводилось таки уважно слухати, що вона говорить.

— Не вірите? Ми справді друзі, хоч тепер дуже рідко стрічаємось — я живу в Києві, але віддаль — то дрібниця, не заважає...

Вона знову не закінчила фрази, а тільки усміхнулась.

Після тих її слів мене вже непереможно й, як завжди в прикрих ситуаціях, коли я сама собі здавалася смішною, чи жалюгідною, чи нерозумною, охопило бажання бути ще смішнішою, ненатуральною, не собою, чогось мені хотілося — от раптом взяти зі стола ніж і ввігнати його в двері, я це дуже добре вміла робити, або ж схопити пляшку з коньяком і закластися з кимось, що вип'ю до самого дна й відразу, або просто потягти за скатерку, щоб усе з столу опинилося на підлозі, чи підійти до поважного, лисуватого чоловіка й запитати: "Ви часом не посол марокканського короля?"

Навіщо Борис привів мене сюди? Якщо мав охоту зустрітися з нею, то міг би це зробити й без мене. Чому він так дивиться на неї, зрештою, чому вона бачить лише його? Може, тому, що він зовсім не з цього розряду виховаї-гих, делікатних, позначених чимось визначним і особливим людей? Я так зрозуміла з їх розмов принаймні, чи мені лише здалося? Професор. Відомий критик. Спортсмен. Воістину колекція! Ще також чоловік, який найкраще в місті настроює скрипки, а он той учасник якоїсь незвичайної експедиції в Гімалаї. Здуріти можна!

Слідом за Борисом я' пішла й сіла біля столу, він налив у келих вина — ні, у три келихи, бо вона також сіла з нами, •— ми пили вино, вона

легенько торкнулась губами келиха, так, наче їй приємно було відчуту кришталеву прохолоду, ковтнула вина, і я бачила, як ніжно ворухнулася в неї при цьому шкіра на білій гладенькій шиї, вона дивилась на мене з тим же виразом: що ж, непогано, цілком пристойно, а на Бориса по-доброму й ласкаво, і мені раптом здалося, ніби він хоче притулитися головою до її колін, лягти щокою на її долоню, а другою нехай би вона пестила його, нехай, нехай би торкалась його волосся тим одвічним, однаковим — і різним щоразу жіночим рухом ласки й захисту.

— Ви... ви... також щось колекціонуєте? — запитала я, вона кліпнула віями, повіки в неї були легенькі, рожеві — чомусь мені згадався ранковий цвіт на долоні.

— Ох, — зітхнула вона,—де там, мені б не стало часу й наполегливості.

Тут раптом і зовсім несподівано вона подобрішала і до мене, мовби оцінила ту відвагу, з якою я розпочала розмову, подобрішала й зацікавилась мною, геть уся наче наблизилась і посвітлішала:

— Ви не уявляєте, яка це каторжна робота — колекціонувати! Фанатиком треба бути, та й годі! Цей божевільний, — вона кивнула на господаря, — а, до речі, він мій двоюрідний брат, ледве втримує сім'ю при собі: де ж таки, весії час, усі гроші, все геть-чисто — на ті мертві, мовчазні й дивні предмети, на ті картини, котрі не до кожного промовляють. Приниження, випрохування, хитрощі, маневри, вічні пошуки — це все треба зрозуміти, вибачити, перечекаати — або й не перечекаєш, це ж хвороба до смерті! Ви знаєте, — вона говорила так, наче ми були самі, без Бориса й без решти оцих усіх людей, — ви знаєте, колись я пробувала — збирала обгортки від цукерок, але то було так клопітно, а в мені ні краплі азарту, я все віддала подружці за сто грамів барбарису, ні, правда, я правду кажу!

Засміявшись, вона торкнулася моєї долоні теплими, м'якими пальцями —а потім знову глянула на Бориса: все гаразд, мені до вподоби ця мала!—прочитала я тепер, це було надто відверто, не можна так розмовляти очима, от тільки Борисової відповіді мені не вдалось прочитати...

Старий міст був насторожений, тихий, ніби трохи боявся, він не міг знати у темряві, хто ступає на нього, але я поклала руку йому на дерев'яне плече, і він упізнав мене.

Темна вода таємниче ворушилася під ногами, вона втратила колір, може, справді, ніщо не мало кольору, може, все справді темне, як бачиться уночі? Може, вдень сонце жартує собі, вимальовує усе в такі барви, як йому до вподоби, а ми гадаємо, що то і є одвічні барви предметів?

— Сорохтеєчко, що таке? Невже нудно було? Таж там така колекція, я гадав, тобі це, буде цікаво.

— Не люблю ходити в музеї гуртом. Увага розпорошується.

— А то вже вибач, люди як люди, не гірші од решти світу, хіба що ти мала охоту зустрітись нині з ангелами, тоді — вибач...

— Тй її давно знаєш?

— Кого? Єву? Дуже давно. Може, так само давно, як самого себе. Чи й не раніше.

— А-а-а...

— Смішна ти, Сорохтеєчко. Поцілуй мене!

1 Поцілуй мене! Золоте весельце. Срібна павутинка. Тоненька соломинка. Ох, це прохання, вимовлене трохи капризним; наче дитячим тоном — водночас так гаряче, що вже самі слова як поцілунок.

— А-а-а... хто вона?

— Інженер. Живе в Києві. Вона ж тобі казали. Ми з нею

домовлялися про одну річ. Має відношення ця річ до техні-

ки — тільки й усього. N

Знаю, що він не говорить неправди. Він переконаний, що від неправди й обману найбільше клопоту якраз тому, хто її мусить носити в собі, мусить сплітати, вигадувати, пам'ятати її початок — а він має інші справи до вирішення й розв'язання, аніж тримати в пам'яті початок і причину брехні, котра, напевно, роз'їдає людині душу, дірявить, робить трухлявою, й душа розсипається, наче старий пеньок. Ні, він має інші клопоти. Я знаю чимало з тих його клопотів, а ще більше — не знаю; бачу, як у нього розрахована кожна хвилина — віддавна й аж, може, по самий кінець, про котрий ніхто ніколи не хоче думати, але котрий однак буде, і треба якось усвідомлювати це, щоб не прийти до— того кінця з душею, наче трухлявий пень.

— Моя мати казала мені колись: люди поводяться, наче' безсмертні боги, поки їм ніщо не болить. А коли починає боліти — вже тоді вони більше скидаються на переляканих овець, аніж на богів. Щоб такими не стати, треба мати мужність порахувати свій час і вкластися в нього, — от і все, тільки й того, Сорохтеєчко.

Слова його будили в мені тривогу: така холодна, вирахована життєва аксіома, — але ж він сам зовсім не холодний, не байдужий, не егоїстичний, отже, той розрахунок не заважає, йому? Він знає, чого хоче, що може, що повинен, — і робить те. А як же я — також у тих

обрахунках, запланована й визначена, і він знає наперед усе, що і як у нас буде? І завжди знав?

— До техніки?

— Таж так. Хочеш — можу пояснити. Тільки, як стане нудно, ти скажи, гаразд?

— Не стане.

— Ага, правда, я й забув, що ти маєш охоту пізнати більше, ніж маєш на те часу... Ти бачила ті ножиці — це, мабуть, найточніше для тебе — ножиці, що відтинають краплю розплавленого скла перед тим, як вона потрапляє у форму?

Бачила. Червона куля відділяється" від розплавленої маси скла, звіддалік може здатися, що її витискає якась гігантська невидима рука велетня. Крапля якусь мить наче висить у повітрі, а потім лягає у форму. І стає аж неймовірно дивним, що потім та червінь може потемніти, зробитися сіро-прозорою, охолонути... Бачила.

— Ножиці мусять бути з вогнетривкого матеріалу. Тобто, точніше, з металу, який здатен не тільки витримати високу температуру, а й служити для операції довго. Розумієш, захищали з того приводу дисертації, мудрували — безнадійне все.

Дві-три, максимум чотири зміни — і все летить геть. Фрезерувальники постійно зайняті виготовленням ножиць. Ми ламаємо голову, де набрати й як забезпечитися металом. Час, гроші, праця — одне слово, вічна проблема виробництва. Єва запропонувала використати один сплав — сплав рідкісний, дорогий, але нам би не так багато й знадобилося — якщо справді Євина думка підтвердиться, це буде фантастично. Ножиці могли б служити вічність. Ну, не вічність — але окупилося би... Зараз вони у нас на фрезі, хлопці обіцяють скоро зробити.

— То ти... задля неї туди й ходив?

— Чому — задля? Просто я знав, що вона там буде. Точніше, ми домовились там зустрітись — тільки й усього.

Епізод з минулого. "Чому вас так люблю, і в чому суть любові?"

Краще б ти не допитувалась, Андріано. Я й сам не знаю, чи міг би тобі щось пояснити, я завжди шукаю ясності в людських стосунках — я від усіх вимагаю точності, ясності, правди, а тобі не міг би нічого пояснити. Хіба що ти не так формулюєш свої питання? Може, ти якось не так питаєш, і тому я не можу відповісти? Ходиш довкола, близько, як у тій дитячій грі, — холодно, холодно, гаряче. Але й ти сама не хочеш почути правду, тому й не питаєш ні про що прямо, а я не даю прямої відповіді. Часом мені здається, що моє почуття до Єви — то щось, що прийшло з передвічності, воно неминуще й неминуче, як сама легенда про першу жінку, першого мужчину і першу любов.

Спробуй мене зрозуміти й не гнівайся, Андріано, гаразд?

Я продирався крізь день, як через хащі. День був сірий, але теплуватий: відро з відстояною дощівкою. Звуки в ньому відбивалися глухо й сумно. Якраз такий день, коли погоджуєшся з власною мізерністю і навіть пальцем не ворухнеш, аби вибратися з апатії й липкої зневаги до самого себе. Я ішов містом, мимохідь зачіпав плечем за плечі зустрічних перехожих. Місто тримало мене й не випускало з рук. Місто розколи-сувало мене, наповнювало все довкола зумисне різкими, прикрими тонами, бракувало гармонії, усе здавалося розірваним на шматки. Я бажав видертись геть. І знав неспроможність позбутися вулиці, міста, безконечної множини облич, бо любив усе це.

Чоловік з коричневими, у плямах, руками продавав прадавній, як світ, товар: плетені солом'яні ходаки, жовтаво-вогкі, з просмикнутою на носку червоною стяжечкою. Ці ходаки усіляких розмірів і одного фасону він

нанизав на довгу шворку, перекинув її через плече, а в кошику тримав так само невибагливо пофарбовані дитячі іграшки з дерева, свистульки-півники, калатачки, ложки, гриби з темно-коричневими^ блискучими дерев'яними шапочками і дерев'яні писанки, чорно-червоний узор яких сумовито розлився по цілій вулиці. Ходаки розкуповували, вулиця зупинялась, завмирала на мить біля старого, огинала, як вода острівця, норovala затерти й залити, а він не піддавався, і солом'яники пливли на хвилях вулиці, як човни без весел.

Я взяв усю вулицю в ті солом'яні капці, відразу вони м'яко зашелестіли по тротуару, а дерев'яні писанки покотилися вниз, залишаючи за собою червоно-чорні сліди, і одна дерев'яна писанка, роблена старим чоловіком, одного разу ввечері, коли було тихо й сумно, найгарніша й найдивніша писанка підкотилася до самих Євиних ніг і спинилася. Вулиця-розступилася, Єва залишилась сам на сам із писанкою, вулиця і я чекали, що вона робитиме з писанкою, а Єва й не думала схилитись по такий дріб'язок, вона йшла далі, назустріч мені.

Я бачив ледь помітні зморшки на все ще юному обличчі Єви, її тонкі руки погойдувалися легко в такт ході, а засмаглі ноги переступали м'яко й легко по сірих тротуарних плитах. Вузька синя спідниця сягала за коліна, тонка блузка з блискучими ґудзиками робила Єву схожою на школярку, і це враження ще більше підсилювалось від перекинутої через плече дорожньої сумки.

Тонесенькі зморшки, що їх я прочитав на Євиному обличчі, збурили в мені щось невимовно тепле й погідне, я захотів гладити її волосся по обличчю, і хотілось мені, аби вона не виглядала так бездоганно гарно, бо тоді б ця краса не відвертала моєї уваги, я міг би ще глибше втішатися своєю радістю від зустрічі з нею і від любові до неї.-

Я любив її колись давно, коли Єва була дівчиною, а вона вибрала іншого, вибрала мого друга, і я відступив покірно й без голосних слів, аби не скаламутити її щастя, і залишився другом їм обома, але та самопожертва, як у більшості випадків і трапляється з такими

самопожертвами, виявилась непотрібною й даремною: у Єви не склалося життя з тим другим. Я дивився на Євин профіль, на запорошені Євині босоніжки і бачив також, як перед ними котиться писанка, кольори на ній тепер помінялись, стали синюватими, ніби ті", попередні й сумні, стекли й зникли. Єва говорила щось, але слова не мали для мене ніякого значення, і я не вслухався у їх зміст.

Ми йшли вулицею, і голуба писанка котилася попереду, мені раптом зробилося весело, я відчув голод, звичайнісінький живий голод, і сказав про це Єві.

— Я також хочу їсти, сказати по правді, я хочу їсти й пити, але ж мені ще треба збиратися...

Подивившись на годинник, вона відчайдушно махнула рукою:

— А, ходімо пообідаємо, ще встигну до поїзда.

— До якого поїзда? — здивувався я, бо це слово раптом як велика чорна риска перекреслило вулицю й день. — Який поїзд?

— Таж ленінградський, я тобі цілих півгодини пояснювала все.

— Вибач, вибач, я вже пригадую, так. Але мені здавалось, що це не сьогодні, а колись іншим разом, коли-небудь взагалі. Отак раптом опинилась тут, у цьому місті — і сьогодні ж знову на поїзд.

Поїзда в нашій розмові досі не було, я принаймні не міг згадати, але коли Єва твердить, що пояснювала й говорила — нехай буде так, я не хотів сперечатись, а також не хотів думати про поїзд.

Година не здатна була вмістити в себе все те, що хотів би я, а я ладен був вмістити в ту годину щось від себе самого — теперішнього, і від себе того, котрого Єва знала й не знала зовсім, і щось від тих літ,

коли ми ані разу не зустрічались. Перепиняючи самого себе і Єву, я говорив і говорив, мені хотілося висповідатись перед Євою, і я розповідав їй таке, чого досі нікому не оповідав, ніби цим можна було хоч трохи продовжити час до Євиного від'їзду.

Дитинство увірвалось у мою сповідь" також, і я згадав про чоловіка, котрий кожного літа приносив мені жменю чорно-червоних солодких вишень, жменю чи дві вишень у маленькому плетеному з лози кошику. Вишенька в саду того чоловіка була ще зовсім юна, на ній зароджувалось не так уже й багато вишень, і цвіла вона легко, ніби вбиралася весною у білий вінок — але й з того малого врожаю господар вділяв мені солодких, великих і смачних ягід.

— Навіщо ви носите йому вишні? — питала моя мати.— У нас своїх цього року рясно вродило, спасибі, їй-богу, — говорила кожного літа моя мати, але чоловік той похитував головою і все одно носив свій дарунок.

— Він добрий хлопець, я його люблю, а хтозна, чи доживу до другого літа, — говорив той чоловік, він здавався мені неймовірно старим, мабуть, столітнім, не менше, і я ніяк не міг зрозуміти слів, що їх говорив матері столітній господар тоненької вишні.

Старі люди запам'ятовуються нам краще, — говорив чи, може, тільки думав я, — в них є вже той дивний спокій, і незмінність, і досконалість — точніше, доведене до найвищої досконалості те, що було закладене в людині з моменту її народження.

Година, що залишалась Єві, уже минула, мені здавалося, що я так само нічого й не говорив, а з Євиних слів у пам'яті залишився тільки той лєнінградський поїзд, до котрого вона чомусь повинна поспішати, а також те, що в дитинстві Єва любила їсти шкоринку свіжого хліба, але чи говорила вона про це щойно, чи багато років тому, —* цього я не пригадав би.

— Отже, обіцяєш прийти на вокзал? — запитала Єва.

— Так, так, обов'язково, — відповів я, однак мені здалось, що повинен зробити ще щось, дуже важливе, надзвичайно важливе. Тільки — що?

— Вагон п'ятий,— нагадала Єва.

— Я прийду, звичайно, — сказав я і вже згадав,— що повинен зробити, а, згадавши, почав квапити Єву: то вже йди, йди до тієї своєї товаришки, в якої зупинилась, бо не встигнеш навіть по-людському попрощатись, іди, Єво!

Голуба писанка не котилася далі. Нахилившись, Єва підняла її й поклала в дорожню сумку, перекинуту через плече.

Вулиця вигасала, тьмяніла, вужчала, як обміліла ріка, тепер її можна було перейти вбхід, перебрести, переступити...

— Прошу: один квиток на ленінградський, так, на цей, що відходить за півгодини. У п'ятому вагоні, якщо є місце. _

Мої пальці нервово теребили гроші, які я повинен був подати за квиток, поки жінка за касовим віконцем з'ясовувала, чи є квиток на ленінградський, у п'ятому вагоні. Жінка була маленька, дрібна, з опуклими очима, я думав: зараз від того, що вона скаже, залежить щось дуже важливе в моєму житті, а жінка цього не знає і тому так спокійно і довго пише, говорить, розтинає папірці.

— Вам пощастило, — сказала вона нарешті. — Навіть у п'ятому вагоні. Останнє місце — більше нема.

"Завжди в таких випадках отримуєш останній квиток", — подумав я.

Насправді ж вагон виявився зовсім порожній, жінка була невірно поінформована або ж невірно поінформувала мене.

Окрім нас з Євою, у вагоні була тільки молоденька, ніби закована в панцир самоповаги й спокою провідниця.

...Старий дім плив поволі й погойдувався. Мені хотілося прочинити двері й опинитися сам на сам з чорною, глибокою, як колодязь, нічною таємничістю, щоб пахло з города трояндами, шурхотіло по стіні листям дикого винограду, щоб хляпала, як грудка мокрої маслянистої глини, по втоптаній доріжці жаба, — і застигала раптом, потрапивши у світлясту пляму від місяця. Поїзд, однак, їхав далі, не спиняючись, і я не міг відчинити дверей того уявного дому.

...Єва стояла на березі моря, тоненька, і над нею літали крикливі чайки, і в Євиних очах, зелено-карих і тужних, спалахували зелені тіні від пташиних крил.

В Євиних очах відбивалися вогні за вікном вагона. Мерехтливі вогні, здавалося, вибивали такт нашої дороги: зелене, червоне, жовте, зелене, червоне...

Єва провела рукою по моєму обличчю й усміхнулась. Усмішка світилася зелено, бо за вікном мигнуло зелене світло. Усмішка була сумна.

— Вибач, Єво. Я не так хотів. Я хотів не так.

— Добре, Борисе. Я знаю. Не говори нічого. Голуба писанка світилася у півтімі.

Поїзд у Ленінграді відпустив нас обох до міста, я дивувався, що Єва йде далеко й незбентежено, з неї раптом упала, як одяг, якась попередня задума й навіть засмученість. Мовчанка її була м'яка й

ненапружена, в мене зродилося передчуття чогось доброго, тривкого і певного, ніби Євина мовчанка обіцяла мені спокій і радість. Я ніс її неважку валізку і думав про те, як ми сьогодні увечері проведемо час, і сіра Нева бризнула вгору, і по ній попливли кольорові солом'яники, прибиті аж сюди далекими добрими хвилями.

— Ну, от і прийшли, — сказала Єва. — Давай валізку. Ми вже прийшли.

— Як думаєш, я в цьому готелі дістану номер? Отакий якийсь останній, як квиток на поїзд?

Легкий мій тон чомусь не сподобавсь мені, я прокашлявся, наче хотів напиться, але не мав води.

— Борисе... Борисе... Чи ти справді... Ти не жартуєш? Коли це жарт — то дуже невдалий. Хіба ти справді забув, чого я сюди приїхала?

Обличчя Євине раптом повужчало, ніби вона намагалася стати меншою, непримітною, зовсім зникнути, аби не бачити моїх очей.

— Забув? Та я просто не знаю цього.

— Я тобі вчора говорила. Я все пояснила, Борисе. Тільки ти, мабуть, слухав самого себе. На мене тут чекають. І я його дуже люблю. Розумієш, дуже люблю. Без нього я зайва й нікчемна.

— А в поїзді, Єво, шматок хліба для жебрака? — ■ Жменя солодких ягід малому хлопцеві...

Я пішов у вулицю, що злякано відсахнулась від моєї чорної ганьби й туги. Голуба писанка залишилась у Євиній дорожній сумці.

Єва наздогнала мене, торкнулась руки:

— Ти маєш гроші на дорогу додому? Ти ж поїхав отак, без нічого... Візьми гроші, Борисе, слухай, ну, не будь дитиною, я тебе прошу.

Я не дивився на неї, але все одно бачив Єву. Єву, якої не можна пояснити словами. Єву — дівчинку з тонкими руками й ногами, щедрю Єву з солодкими вишнями в долонях. Нехай ніхто не важиться навіть зрозуміти її щедрість.

Я продирався крізь день, як через хащі. Знову до Єви.

Авторський коментар

Насамперед автор вважає необхідним хоча б у кількох словах поінформувати читача про першу зустріч та знайомство Андріяни й Бориса, бо ж це знайомство й привело до того, що Андріяна покинула "Торгрекламу" і стала до роботи на заводі, в бюро естетики.

Почалося все з того, що міський молодіжний лекторій зібрав групу охочих поїхати з лекціями в районні центри та села. Читач уже здогадався, що серед тих охочих були Андріяна й Борис. Андріяна-раділа з нагоди вирватися хоч на кілька днів від нелюбої їй роботи, від настирливих замовників, які приходили з готовими уже ідеями рекламних плакатів і листків, і переконати їх у чомусь взагалі не було ніякої змоги, тим більше, що кожен вважав свій товар найбільш вартим як реклами, так і уваги покупців. Борисові запропонували цю поїздку, попросивши розповісти про завод. Все це відбувалося в кінці листопада, було холодно, Борис легковажно виорався в дорогу в плащі, оез шапки, він ходив весь час з піднятим коміром, і саме на це чомусь спершу й звернула увагу Андріяна. Можна уявити собі — якщо так хочеться читачеві, — що Андріяна з першого погляду закохалась, але це б не було правдою, бо вона закохалась трохи пізніше.

Лекція, що її читала Андріяна, торкалася проблем дизайну, естетики й виробництва. Борис знайшов там чимало фальшивого й далекого від дійсності (Андріяна пояснила, правда, що винні в тій неточності також і автори книг, які вона студіювала, готуючись до лекції). Закономірною після цього була пропозиція Бориса перейти працювати на завод і самій з'ясувати, який зв'язок існує між естетикою й виробництвом або ж яку роль відіграє естетика на виробництві.

Важко сказати, чому Борис запросив Андріяну до цікавого дому, де мав зустрітися з Євою. Може, він хотів сказати Єві в такий спосіб, що знайшов дівчину, яку любить, і хотів також побачити, чи сподобалась Єві та дівчина, бо йому самому вона подобалась дуже — він любив і її молодість, і світлі очі на смаглявому обличчі, і її довіру, цілковиту й повну довіру до нього, Бориса, і також Андріянину напівдитячу, напівжіночу впевненість

у його почуттях, а в той же час — і готовність бути покірною, і ненав'язливою, і лагідною. Міг він запросити також Андріяну і тому, що йому просто хотілося бути разом з нею, щоб, окрім усього іншого, можна було спинитись і сказати дівчині: "Поцілуй мене!"

Могло трапитись також і так, що Борис хотів захиститись від Єви присутністю Андріяни, — всіляко могло бути, Єва була колись його коханою, і десь там у Борисовій душі напевно залишалось щось від давнього почуття, і він міг боятись за себе, за Андріяну; вона так радувала його своєю цілковитою несхожістю з Євою, своєю відмінністю, Андріяну можна було колисати на руках, як дитину, вона раділа з дарунків і ласкавих слів, що для Єви здавалось смішним і наївним, Андріяну можна й треба було захищати від усього гіркого й важкого, — принаймні так думав Борис, — Єва ж такого захисту не потребувала зовсім, то вона могла бути захистом для Бориса, ні, це все занадто складне, 'щоб у тому копирсатись, дозволяти собі відверто про це говорити, зважувати, вимірювати й розставляти в рядочок.

Тут могло бути щось одне — або все разом. Звичайно, Борисові почуття до Єви виглядали зовсім інакше, аніж до Андріяни. Андріяні належала вся його ніжність, і доброта, і справді легеньке почуття поблажливості, готовності вибачити наївність, Єва ж могла сподіватися більше на пристрась, аніж на добре кохання, але вона не потребувала ні того, ані того.

Якби можна було визначити якимось людським почуттям за допомогою барви, кольору, показати його миттєво в спалаху тих кольорів, то мали б ми тут, мабуть, дві барви — червону й прозоро-блакитну, але ж то знову все надто умовне, суб'єктивне й не для кожного прийнятне, хтось би знайшов інші визначення.

Борис від самого початку був радий із знайомства з Андріяною, гарною й розумною дівчиною, котра наче вивільнила його від застарілого болю й від звички порівнювати кожную жінку з Євою, шукати в кожній тільки Єву — і щоразу розчаровуватись, бо подібність була лиш зовнішньою або ж навіть уявною. Цього разу подібності не було зовсім — і якраз тому Борис відчув, що знову знайшов Єву. Зовсім іншу — а-знову Єву, хто знає, може, він навіть не подумав про те, що Андріяна помітить щось у його ставленні до Єви, він бачив її також дитинною, довірливою — та й що можна було помітити, коли все давно минуло, коли навіть від болю й згадок він порятувався завдяки Андріяні?

Читач зрозумів, звичайно, що ота Борисова сповідь була проголошена мовчки, він — при всій своїй правдомовності — не розповів би про стосунки з Євою Андріяні, то суперечило б його звичаям — і завдало б Андріяні болю, напевно завдало б.

Але Борис не врахував тонкого жіночого чуття, такого бистрого, коли йдеться про небезпеку, про можливість втратити кохання: Андріяні ж на мить здалося, що це може трапитись. І все ж вона покладалась на Борисову відвертість і чесність, вона покладалась на його любов — насамперед тому, що сама любила.

— Можна було б запитати про це самого Бориса — але ж чи погодиться він відповідати? Нелегкою ж була йому та сповідь та згадка про Єву — навряд чи він схоче ще говорити. Андріяна також не хоче — та й не вміє — випитувати, докучати, хоч би й хотіла почути від Бориса відповідь на не-вимовлене вголос питання.

Справді, якби вона запитала: "Ти любиш ту жінку, Борисе?", він напевно сказав би, що ні, але любив колись, це правда, дуже любив, задля тієї любові готовий був зробити що завгодно — так, як тепер ладен зробити все для Андріяни.

Дівчина ж не питала, вона боялась того запитання, намагалась умовити сама себе, що все це дрібниці, боялась принизитись — і хотіла знати.

Автор перебуває в подібному становищі — хотів би знати, а запитати не відважується, все тільки здогадки, припущення, уявні докази, брак доказів; від упевненості—ДО' сумнівів, зовсім як з Андріяною, з однією лиш різницею: Андріяні це болить без міри, Андріяну хвилює й мучить, автор лее особа стороння, і як би він не вболівав за героїв, болі їх і радощі не можуть бути тотожними.

"П'ять хвилин

до схрещення доріг"

Внутрішнього відчуття появи думки ще нема — так наче й сам мозок не встиг зафіксувати її до кінця, ще не усвідомив можливості її народження, а необхідність вираження — вже ось тут, на кінчику язика, олівця чи пензля, уже виривається назовні щось, навіть ще не народжене.

Те, що ми в кілька разів швидше мислимо, ніж говоримо, — чомусь— нічого мені тут не пояснює.

Невже через ту блискавичність людина не може, часом не встигає зафіксувати появу думки? Може, тому, що в цьому нема потреби? Може, все те, що людина встигне подумати чи сказати протягом свого життя, уже наперед, від народження закладено, запрограмовано якось у її мозку? Передбачено її індивідуальністю, будовою кори окремого мозку?

Даремно шкодувати: ох, якби все повернулось, я б учинив інакше. Учинив би все точнісінько-так само, бо ти — це-ти, а не хто інший. Обставини? Хіба що обставини, але коли людина каже: якби все повернулось, — вона ж має на-увазі не зміну обставин, бо йдеться якраз про їх повторення. ' Як зрозуміти народження думки, намацати внутрішньо? Чому, коли я ще й ніби не додумала до кінця, не знаю, чим завершиться початкова нота, як, у який акорд виллється — я все одно мчу, лечу й б'юся у слові чи у лінії? А може, думка додумана, викінчена вже в момент свого народження, тільки я нездатна впіймати, досягнути моменту її закінчення, бо так блискавично все відбувається? Чому ж тоді наші вчинки, дії, труд, творчість такі повільні, такі неспівмірні з думками? Бажання діяти часом не народжує відповідної думки, ідеї, а задум не завжди виявляється таким же досконалим у матеріальному втіленні, яким він здавався, будучи ідеєю?

Сьогоднішня визріла, майже виражена думка, може, народилася вчора, тільки я ще не усвідомлювала цього або — що так само ймовірно — опиралась їй, відмагалась від неї, бо думка була сміливіша від мене самої і я не мала відваги прийняти її, погодитися з нею?

Тепер я знаю — щоб закінчити роботу над проектом, мені доведеться сказати Пет-Петові, що замало двох моїх ідейок, замало закінчити, звести кінці з кінцями,-чи просто поставити свій власний підпис.

Змінювати треба буде половину Пет-Петової роботи, і через те, що я вже раніше це розуміла, бачила, тільки не зважувалась цього сказати вголос, — тільки через те я не могла нічого робити.

Звільнення від неспіливості уже прийшло, я готова обстоювати свою думку, ще нехай не завершено до кінця, але таки власну. Щось у мені опиралось тій Пет-Петовій настанові — почистити, звести кінці з кінцями, — щось опиралось, і тому не давалась робота, а зараз, коли прийшло звільнення, я вже ладна працювати день і ніч, кажу — ладна обстоювати власну думку, але одного боюсь як поставиться до цього Пет-Пет? Потрібна його згода, потрібна його підтримка, адже — знову розрахунки, фінанси, домовленість з постачальниками, по-іншому — планування ремонтних робіт. Що скажуть економісти, інженерна служба, керівництво цеху?

Якби до моєї пропозиції підійшли без упередження, то, може, знайшли б можливість розв'язати усе в такий же термін, як мав бути розв'язаний і здійснений Пет-Петів проект. Але звідки я знала, що підійдуть без упередження? Необхідна згода Пет-Пета. Підтримка його. Одним словом, тепер уже все — чи значна частина справи — залежить від Пет-Пета, а він — у лікарні, він хворий, наче навмисне узяв і захворів, аби змусити мене вирішувати не тільки те, чи можна й треба міняти його проект (хоч я думаю, що справді треба), але також і те — чи можна йти до хворої людини й казати їй, що от я, велемудра, хоч і не дуже досвідчена .у звичайнісіньких життєвих справах Андріяна Сорохтей, пропоную кардинальну зміну в його роботі, ще й прошу водночас його, хворого Пет-Пета, допомогти мені в тому, щоб завалити старий проект 4 поставити на те місце новий, свій власний?

Не маю страху, що Пет-Пет розіб'є мою ідею. Все може трапитись. Якщо розіб'є так, що я визнаю йому рацію — гаразд, нехай розбиває, але якщо він просто лише з самолюбства не погодиться зі мною — як чинити тоді? Ставити усе на розгляд керівництва? Але ні,,не треба поки що про це думати, треба зробити — принаймні начорно зробити — все, що бачу в думці. Нехай би здійснене хоч наполовину відповідало тому, як я собі задумала, — нехай би лише наполовину, і все одно це було б добре.

Добре? І знову сумніви, ніколи не позбудешся сумнівів, так і бути в тобі вічним сумнівам і вічній недовірі до себе самої: а що, коли знову не

жар-птиця, коли знову жалюгідне, сіре перо якогось прирученого, сумного й одомашненого птаха, аж соромно признатись, що узяв його за жар-птицю? Вічні сумніви і копирсання в них — так чи не так? — чи кожного вони мучать, чи кожен може відверто признатись у цьому?

Була вже певність — певність, коли довелося сперечатися з Борисом, усе почалося з— жарту,, тоді, коли ми повертались з того цікавого дому — коли це було? Позавчора? Всього лишень учора? Давно страшенно: від учора до сьогодні — такий великий проміжок часу. І не миготить перед очима, спинилась біла стрічка й наче дожидається, що я кінець кінцем учиню, що зроблю з даним мені часом. Тепер я наче та людина з Борисової оповідки, та людина, котрій ніщо не докучає, котра почуває себе безсмертною, бо їй застається ще три тижні — цілих три тижні! — для викінчення роботи, для завершення проекту, який ще тільки треба розпочати. Позавчора, ні — вчора, я жартома запитала Бориса, чи то таки справді на його замовлення Пет-Пет спланував йому такий розкішний, як опочивальня турецького султана, кабінет?

— А що, — засміявся у тон мені Борис, — тебе заздрість узяла, що не маєш такого кабінету? Ви, Сорохтеєчко, правду сказати, самі собі винні — могли, б уже давно людське приміщення дістати для своєї контори. Але ти таки признайся, Сорохтеєчко, — хочеться такого кабінету, признайся? Почувала б себе куди певніше, правда?-

Звідкись у мене взялася злість — чи то до Бориса, чи до його тону, я вже не думала — ображу чи не ображу його, говорила, що на думку спадало:

— Признайся краще ти, що почуватимеш себе королем у тому кабінеті, з тими дерев'яними панелями уздовж стіни! Постав собі там арабську тахту, визнач години прийому. Коли хто в парадних костюмах, то цілий день, а коли в спецівках — то від першої до другої. І сиди в тому кабінеті день і ніч й не виходь у цех, а лиш звідти по телефону вирішуй, треба чи не треба спиняти першу конвейєрну лінію, треба чи не треба ставити на ремонт шліфувальний верстат!

— Сорохтеєчко, та заспокойся, чуєш, за кого ти мене маєш? Бюрократом я ніколи не був, а як там планувати кабінети — це ваша з Пет-Петом справа, чому ти прив'язуєш мене до цієї історії? Звичайно, приємно мати гарний кабінет, але якщо ти схочеш влаштувати там душеву, я зовсім не перечитиму.

— Ти зараз так говориш, бо думаєш, що ніхто не зробить там душевої! Тому такий щедрий, але якби дійшло до справи — то зубами вчепився б у свої панельні стіни. ' ..

Ми стояли на старому мості, старий міст дивувався моєму голосові, звичайно, він ще ніколи не чув таких лихих інтонацій в моєму голосі; він поскрипував, зітхав, потріскувало щось у його, старечому тілі тихенько, наче міст хотів заспокоїти мене, і Борис також мав ще надію залагодити усе мирним шляхом. Добре, — сказав він, — давай займемось цією проблемою завтра, в робочому порядку, навіщо нам влаштовувати виробничу нараду тут, замість того всього — поцілуй мене, Андрійко, а завтра усе вирішимо.

— Без тебе, — сказала я йому, — самі-з Пет-Петом, так, як ти щойно радив, і влаштуємо в твоєму кабінеті душеву. Так, як ти порадив. І якщо ти не маєш охоти говорити зі мною тут, зараз, на виробничі теми, то можеш вертатися до того цікавого дому й там уже говорити на виробничі теми — про ножиці для скловарної печі чи там ще 'для чого. Про ножиці й про що завгодно — зі своєю Євою...

Не треба було мені так говорити, так мізерно, жалюгідно й смішно я виглядала, я злякалась своїх слів, самої себе — злякалась і застидалась, і якби був білий день, то Борис побачив би, як мені соромно, але була ніч, і він не побачив, і не зрозумів, і не спробував допомогти; мені не треба було так говорити, але й він не повинен був казати того, що сказав, він не мусив це так визначати, так безжально й просто: "А, — сказав він, — маленьку, хорошу, славу, добру Сорохтеєчку терзає велика, недобра, зла заздрість. Маленька, гарна Сорох-теєчка влаштовує на старому мості сцену ревнощів. Я ніколи не скажу тобі неправди, Андрію, ти мусиш

знати — та жінка була мені дорога, але це зовсім не означає, що я збирався завдавати тобі прикрощів, тобто, як кажуть, зраджувати, перш ніж це зробити, я б обов'язково попередив тебе, й не треба влаштовувати сцен, я б не казав тобі неправди, Андріано. І ще одне — навіщо ти раптом здумала перенести наші приватні стосунки на справи зовсім іншого плану?"

Не треба було йому так говорити, не треба було принижувати мене аж так своєю правдомовністю, своїм спокоєм, своєю— старшістю, усі переваги на його боці, він має рацію, він чесний, врівноважений, правдомовний, він попередив би мене, коли б мав зрадити — щоб і тут не відступитись від свого правила завжди говорити правду...

Але про те не слід згадувати, про те не слід згадувати зовсім, ніколи й зовсім, у всьому тому смисл має тільки одне'—я хочу його переконати, що не переносила особистих стосунків на справи іншого плану, як він сказав; я хочу й мушу його переконати в тому, що якби тоді не сказала того, що сказала, а пояснила б йому по-людському, то він би все зрозумів, і мені було б легше, маючи хоч Бориса за однодумця, йти зі своєю ідеєю до Пет-Пета.

А тепер мені чомусь згадується, як він, той правдомовний і чесний Борис — чому він такий правдомовний і чесний? — як він злегенька кепкував: "Маленькій дівчинці з такими гарними ногами зовсім не треба важко думати", — а що, коли те, що я брала за жарт, говорилося зовсім серйозно? Він ще казав: "Андріанко, ти знову мучиш мене й себе складними мистецькими проблемами, невже ти думаєш, що я тільки для того допоміг — тобі з роботою в Пет-Пета, щоб мати консультанта з проблем дизайну чи інтер'єра заводських цехів? Просто я хотів мати тебе під боком, Сорохтеєчко, — я боявся, щоб тебе не вкрав якийсь юний, довговолосий'і в ковбойських джинсах хлопчак, ох, як я боявся цього, Сорохтеєчко, що тебе можуть вкрати, зв'язати, кинути на прудкого коня й відвезти кудись на край світу, куди я не встигну дійти, бо мені просто не стане на це часу!"

Те, що було тоді таким приємним і милим — у що воно може обернутися зараз? Не треба. Не треба переосмислювати сказаного раніш, може, справді по-доброму? Щиро?

Тільки, може, занадто щиро? Невже таки справді він міркує собі, що я лиш маленька, гарна Сорохтеєчка і мені нема потреби займатися серйозними справами?

Приємно подобатись людині, яку любиш, але Лі чому він усе-таки кепкує з мене? Мол<е, я сама дала йому підстави для того? Сперечалась — без відваги, зрештою, взагалі не вміла сперечатись, та й не хотілося — так добре було відчувати, що він має рацію, що він розумний, може захистити, може переконати у своїй правоті, і нема страху спіткнутись, помилитись, бо він завжди є і завжди підтримає, не дасть упасти, навіть якщо спіткнешся?

Маленька, гарна Сорохтеєчка, така мила й дитинна, що за неї приємно думати, вирішувати "щось, за неї приємно самому все зробити — чисто як для дитини. А коли раптом виявиться, що дитина сама також має якісь ідеї, то це можна сприйняти за продовження дитячих забавок і злегенька покепкувати, злегенька вдати, наче сприймаєш серйозно ті забавки?

Мушу будь-що довести йому, що можу мати власні думки, можу дозволити собі таку розкіш — мати власні думки, бо коли не доведу цього зараз, то ризикую назавжди зостатися для нього маленькою Сорохтеєчкою, її можна, звичайно, любити, та тільки з легеньким відтінком, поблажливості. Ніби їй можна сказати: "Якби я збирався зрадити, то обов'язково попередив би про це". Чому він так сказав? Міг би не казати такого, не було потреби ще раз похвалитись правдомовністю, нікого ж ніхто не збирався в'язати, і взагалі...

Авторський коментар

Ох, те сакраментальне жіноче "ї взагалі"!

Можна дозволити Андріяні говорити ще на про-

тязі цілої доби, але читач, мабуть, уже зрозумів, що

й тоді він не довідається більше, ніж довідався досі,

бо ж Андріяна, як кожна жінка, в стані знерву-

вання й тривоги говоритиме про що завгодно,

згадуватиме такі речі, слова й навіть рухи, котрі

свідчать водночас і за, і протл того, кому нале-

жать, вона то впадатиме у відчай, то знову повер-

татиметься до надії, а читача цікавить не лише те,

що відчуває в даний момент Андріяна, а також і

*. те, що вона робить. З Андріяниних же пояснень

- надто важко зрозуміти це, й тому читач мусить

знову вислухати автора, який обіцяє бути лаконічним і зрозумілим.

Зміни в проекті, які хотіла здійснити Андріяна, були справді серйозними, й не дивно, що вона зовсім не впевнена, що з ними погодяться — насамперед Петро Петрович.

Торкалися ці зміни не стільки інтер'єра самого цеху — хоча й тут Андріяна хотіла запропонувати дві важливі нові деталі — вмонтувати вентиляційні труби в стіни, щоб вони не заважали доступові світла в цех, а також винести поза межі цехового приміщення — або принаймні виділити окремо — склад з готовою продукцією. Один з таких складів існував, значно віддалений від цеху, і там концентрувалася основна, готова для відправлення продукція, але не раз надлишок екранів і конусів залишався в цеху, складське приміщення було відокремлене від решти величезної території цеху тільки умовно і захаращене в проходах, загороджених вічно автокарами й спактованими екранами. Це заважало працювати, вільно ходити в цеху, більше того, створювало навіть загрозу для робітників. Одного разу у вузькому проході мусили розминутись два зустрічних автокари — і один з них штовхнув високий стос покладених один на один екранів. Обійшлося без біди для людей, але збитки були чималі. Застережливі плакати з написами: "Контролери! Перш ніж розбити скляну оболонку, поррахуйте, скільки вона коштує! Будьте пильними при контролі, не помиляйтесь!" — звучали трохи смішно того дня, коли автокар знищив десятки екранів.

Однак треба повторити сказане вже вище — Андріяна ще не відчувала себе настільки компетентною в справах виробничого процесу, щоб братися за кардинальні зміни в інтер'єрі самого цеху.

Йшлося про інше — якраз про те, що Пет-Пет-занадто багато уваги приділив обладнанню кабінетів, подбав про вестибюль, про коридори — і наче мимохідь торкнувся того, що було, на думку Андрі-янину, більш важливе. •

Читач, звичайно, розуміє, що до певного рішення Андріяна прийшла не в один день і не відразу, як їй здавалось. Вона й сама погодилась би з цим, а також з тим, що почалося все не з жарту, не з розмови з Борисом на старому мості про Борисів кабінет, а ще тоді, коли вперше увійшла в цех і злякалась чорно пофарбованих вентиляційних труб, і таких же чорних печей, і захаращеності, і того, що тут не було жодного місця, де вухо, тіло, око й руки могли б відпочивати, порятуватися від шуму, бо він

переслідував і в цеховій їдальні, де всі сиділи впритул, а жінка в якомусь не дуже білому халаті видавала кожному пляшку молока й булку, не загорнену навіть у папір. Злякалася цементованих і горбатих підлог у душових кімнатах, вузьких вікон у червоному кутку... Почалося все з цього, а також з розмов з робітниками, з укладеної з допомогою Теодозія анкети (ох, ще одна анкета, — жартували робітники, та все ж більшість серйозно поставилися до відповідей на запитання).

Яким ви уявляєте свій цех? Кімнату для відпочинку? їдальню? Чи потрібна вам під час обідньої перерви музика? Який колір найприємніший для вашого зору? Чи можете ви собі уявити, що у скло-цеху будуть квіти? Чи потрібна вам у цеху читальня?

Андріяна зустрічалася з людьми, питала їх і саму себе, і якщо зараз їй здавалося, що ідея народилася раптом, що вона не запримітила її на- 'родження, то це могло бути чисто суб'єктивним

відчуттям, так само, як сприйняття часу у вигляді білої миготливої стрічки.

Вона вже знала: все те, що на перший погляд просто було — чи повинно було бути — мало ще й зовсім іншу, чисто практичну сторону. Від краси могло залежати дуже багато — людське здоров'я, настрій, стосунки, продуктивність праці, для Андріяни бажання бачити гарне переставало бути самоціллю, а визначалось уже людськими потребами — не тільки її власним бажанням і розумінням.

Андріяна руйнувала план Пет-Пета, бо не могла прийти до здійснення свого задуму без поруй-нування плану чужого. Мабуть, їй якийсь час хотілось компромісу, боязко було образити старшого колегу, не було певності в абсолютній своїй правоті — читач, мабуть, сам добре розуміє, як воно виглядає, це звичайне людське почуття, властиве кожному, а якщо й не кожному, то принаймні значній частині людей, які мусили приходити до утвердження власної думки через заперечення чиеїсь

іншої. Безпосереднє відношення до, так би мовити, самоутвердження Андріяни мав також Іван Ратай.

Автор докоряє собі зараз, що надто багато часу відбирає в читача, розмірковуючи про справи дрібніші, як-от приміром, стосунки Бориса й Андріяни або власні (авторські) міркування з приводу того, як ці стосунки почали розвиватись і чим вони можуть обернутись далі (чи, може, автор помиляється, може, він про це не говорив, а тільки збирався і бажане узяв за дійсне?). Знову не те, не так. Автор хотів сказати, що він, може, завадив читачеві стежити за Іваном Ратаєм, тим часом читач хотів би знати про нього щось більше.

Коли це правда, автор поверне читача знову до Івана Ратая. Поверне у найтрагічніший момент у житті Івана Ратая. Поверне, бо Іванові потрібна підтримка, Іванові потрібне щось, без чого людина обійтись не може. Це не Андріянине сум'яття, сумніви, недовіра, й ревності, не Андріянині ~ вагання, де — це засвідчує автор, бо сам знає вагання, й сумніви, й непевність, і непевненість — є завжди можливість — нехай пізніше, як не раніше, — виправити свою помилку. В тому, що трапилось з Іваном, виправити уже нічого не можна.

"Коли настане день провин, забутих свято"

Переписувачі нот записали поміж вузькими лі-

нійками чорні значки — мелодію жалобного маршу. Музикан-

ти грають жалобний марш. Жовті труби виливають чорну ме-

лодію, і

Ховають мою матір.

Труна чорна. Земля чорна. Музиканти вкладають жовті й срібні інструменти в чорні футляри.— Труну з тілом моєї матері ховають у землю. Трирічний син моєї сестри, онук моєї матері, кричить: "Навіщо ховають музику в землю? Мамо, вони ховають музику в землю? Мамо, вони ховають музику в землю, не закопуйте, — кричить він, — там була музика!"

Діти завжди думають, що футляр — то труна. Цей чомусь подумав, що в труні була музика.

Музика була. Мама була. Через те, що вона була, а тепер її нема, ми всі також — наче в минулому часі. Я був їй поганим сином. Я любив її. Сестра була їй доброю донькою. Батько не завжди був вірним їй.

Наче не вона була, а ми — були.

Вона всіх нас повернула в минулий час.

Те, що зв'язане з нею, — те все було. Те, що вже з нею не пов'яжеш, іменується в теперішньому часі. Є.

Я тікав від її хвороби. Я не міг сидіти вдома, не міг бачити її обличчя, її вихудлих рук. Я хотів матері сильної, котра може захистити, а тепер вона потребувала захисту, думав я, і не міг їй нічого дати. Сестра думала, що дає. Сестра не боялась. А може, то тільки так здавалось. Боялась.

Батько теж боявся. Зовсім, як я. Невже мужчини — менш мужні, ніж матері, сестри, жінки?

— Чому ти так дивишся на мене? — запитала мама. — Боїшся мого нового обличчя? Боїшся, що мене не буде? Ти ж будеш. Значить, і я буду. Не бійся.

Вона втішала мене. Великого, дорослого, сильного сина, котрий не мав мужності дивитись на її нове обличчя. Обличчя, якого вже майже не було.

Тепер, коли її нема, мені здається, що наша сім'я раптом розсунулась, розсипалась, розпалась.

Руки, одні — все те тримали вкупі. Власне, ми й досі разом, але це вже не те. Не так. Зберігся ритуал спільних обідів у неділю, сестра раптом стала зовні схожою на матір більше, ніж раніше, ніж тоді, коли мама була, раптом виявилось, що вона уміє все робити так, як робила мати, — але в того всього був інший смак. Це підтримання ритуалу. Це спроба продовження. Але це має не той смак.

Повну торбу зеленини на обід несе мама. Заглядаю в торбу, витягаю з-поміж редьки, хвостів цибулі, з-поміж барабо-лин згорточок паперу — перші черешні, червоні, соковиті перші черешні. Біла пара над білою картоплею. Пахучі гриби. Вона однією хлібиною могла нагодувати цілий світ і мене.

Я раптом чую наші напружені голоси, нотку невдоволення, роздратування, навіть близького плачу в сестри, гніву — в батька. Я не чув цих ноток, коли була мама. Вона гасила усе дрібненьке, вона ніколи не чекала, коли вибухне сварка — вона гасила її, пригадую — й не можу пригадати, чи чув коли-небудь, як вона в чомусь дорікала батькові. Дорікала, звичайно, але я того не чув. Вона оберігала його для мене, щоб він був мені — БАТЬКОМ. Без розчарувань у ньому. Що я можу розчаруватись якось у ній, вона, здається, не думала.

4 170 97

Це було просто неможливим, неймовірним, адже вона — МАТИ.

Ритуал залишався. Недільний обід за столом. Біла скатерка. Чистий відблиск посуду. Добрі страви. Не те. Не так. Не тільки тому, що її нема. Вона могла вийти, поїхати — залишався б смак, настрої, почуття безпеки в усьому. Тепер — нема. Відслонений, вразливий. Готові гніватись. Кожне з нас. Я, сестра, її трирічний син, батько. Батько п'є. Боязко спершу, тепер сміливіше, не криючись. Окрім усього іншого — тому, що вона не може сказати: "Не смій цього робити".

Ритуал залишався. Питаємо одне одного: "Як справи на роботі? Чому такий кислий? Що болить? Їсти хочеш? Допомогти в чомусь? Чисту сорочку маєш?"

Питаємо, а не завжди маємо терпеливість вислухати. Слухаємо — а в очах уже читаємо: "Коротше, братику, викладай тільки основне, я тобі співчую, я тобі допоможу, я тебе люблю, але — коротше, тільки суть справи, будь ласка". На пам'ять про неї не говоримо цього вголос. Вона вміла слухати. Тільки вона. Завжди, Кожну дрібницю. По декілька разів. Аж до тих пір, доки ти мав охоту оповідати. Доки ти мав охоту хвалитись, скаржитись, висловлювати гнів на когось, доводити свою правоту. Доти готова була слухати. Не просто слухати — приймати в себе кожне слово.

Я хотів її запитати не одне. Я не встиг нічого запитати в неї. Нічого не встиг запитати. Я тікав від її хвороби. Від її змученого обличчя. Я залишав удома сестру. Звичайно, якби сестри не було, я б усе взяв на себе, але я знав, що є сестра. Залишав усе на неї.

Запитати, як вона вміла з усього радіти. З усього робила свято. З того, що нам смакує обід, з того, що в нас чиста постіль. З того, що тополя в дворі уже досягає нашого вікна. Що трава росте. Що весна. Що літо. Що море. Що діти влаштували виставу — загородили всю кімнату стільцями, регочуть, перевертають усе чисто. Що вони є.

Не встиг її запитати. Не встиг зрозуміти. Не встиг поцілувати останній раз. Вона хотіла щось сказати, я знаю, вона хо-

тіла щось сказати мені — я не зрозумів, не почув останнього слова.

Я поганий син. Я шанував тебе, я любив тебе, я пам'ятаю тебе, але я поганий син. Я нічого не встиг перейняти від тебе. Навчитися. Зрозуміти, як ти.

Квіти я приніс тобі але тоді, коли ти не могла цього побачити. Дуже багато квітів, так багато, що аж розумієш їх непотрібність. За життя людині не треба так багато квітів. За життя людині взагалі треба не так уже й багато. Сина. Дочку. Онука. Тополі за вікном. Доброти. Губів, щоб сміятись. Чистої сорочки. Слів, щоб говорити про сина, дочку, про їх успіхи. Рук, щоб прати великі білі простирадла. Сили, щоб передати її синові, дочці. Щоб оберігати сім'ю, щоб навчити чесності.

Так мало треба людині за життя. По смерті потрібно більше — по смерті потрібна пам'ять, а пам'ять — така нетривка річ. Ще менш тривка, ніж квіти, принесені руками знайомих. Ніж дерево труни, тесаної чужими руками. Ніж пам'ятник, поставлений на могилі. Пам'ять — така нетривка й делікатна річ.

Але чому мені здається, що я пам'ятаю діда, котрий грав на скрипці, хоч ніколи в житті не бачив його? Може, тому, що мати пам'ятала його й передала мені цю пам'ять. То я повинен цю пам'ять про неї передати також комусь?

Старий Батура каже: та жінка народить дитину, то мені вже не страшно вмирати. Хіба мати казала інакше?

Ви питали мене якось, у чому я вбачаю суспільне призначення людини? То я вам скажу: щоб після смерті хоч хтось помітив, що ви померли. Що вас нема. Саме вас, а не когось там іншого. Може, це занадто мало на вашу думку, занадто дрібно, але це дуже трудно. Це дуже трудно, мамо.

"І я сьогодні став на роздоріжжі тому"

Пет-Пет, одягнений у сіру лікарняну піжаму, зніяковіло просить вибачення за свій непрезентабельний вигляд. Справді, та піжама анітрохи не додає йому стрункості, він виглядає в ній таким незграбним і сумним, що я забуваю зовсім, з чим прийшла до нього, й квапливо починаю запевняти, що все гаразд, що виглядає він дуже добре, і викладаю перед ним просто на ліжко безліч пакунків з домашнім печивом, бринзою, цукерками й черешнями. Пет-Пет втішено, як дитина, витягає насамперед чорні, соковиті кульки черешень і кидає до рота відразу кілька. •

— Помити треба, Пет-Пете, — сміюсь я, він безжурно махає рукою: так смачніше, Сорохтеєчко. Я інформую його про всі телефонні дзвінки, адресовані йому, і кажу, що це, звичайно, дещиця, дрібна частинка од тієї кількості, котра була насправді. Передаю йому також вітання від Бориса, й Теодозія, і Карповського. Пет-Пет морщиться насмішкувато й весело і, вдало наслідуючи голос психолога, говорить:

— Витвір мистецтва повинен бути суспільно рухливим і естетично досконалим... — І коли він це говорить, я згадую, що повинна йому сказати. Власне, я, здається, таки пам'ятала про це весь час, але трохи відсунула, трохи відклала на потім, як робила в дитинстві з важкими шкільними завданнями: те, що приємніше, то вже, зараз, тепер і відразу, а щодо решти — то нехай потім або й узагалі ніколи.

— Розкажи щось веселеньке, Сорохтеєчко, — просить Пет-Пет.

Щоразу, коли я приходила до нього сюди, в лікарню, він спершу просив розповісти щс/сь веселе, а вже потім йшла мова про нашу роботу,

але про неї ми говорили небагато, бо лікарі заборонили його будь-чим турбувати. Зараз я намагалась не думати про цю заборону, а Пет-Пет наче забув про свій непрезентабельний вигляд, підклав під плечі подушку й так сидить собі в щасливій позі людини, котра знає, що вже починає одужувати, н тому радо приймає тепер і співчуття, й пакунки з ласощами, й веселі анекдоти, й відвідування колег.

Він тішився з черешень і з мого приходу, з букетика кві: тів, котрий я поставила в склянку на його лікарняній білій тумбочці. "Ох, Пет-Пете, який у вас безлад у тумбочці, — сказала я йому. — Можна, я трохи приберу?" — "Дай спокій, — усміхнувся Пет-Пет. — Дружина відразу запримітить жіночу руку, краще залиш їй ту приємну роботу. До речі, як у тебе справи з проектом? Закінчила?"

'Подивившись просто в Пет-Петові спокійні, добрі й неза-клопотані очі, я відважно сказала:

— Ні, Пет-Пете. Не зовсім ще. Роблю усе спочатку.

— Спочатку? Тобто як? І навіщо? — не зрозумів Пет-Пет.

— Так, Пет-Пете, усе спочатку, і мені треба... мені потрібна ваша допомога. Скажіть, ви допоможете?

— Ясна річ, — охоче й просто погодився він, усе ще не розуміючи, в чому справа, і я подумала, що він погодився надто поспішно, що я негарно повелася, попросивши в нього допомоги, не пояснивши докладно, якою мусить бути вона, ця допомога. Та й чи можна було назвати це допомогою — відмовитись від свого задуму, пристати на мій проект та ще й підтримати його. Поставивши себе на місце Пет-Пета, я подумала, що хто знає, як би учинила сама, і все ж треба було говорити далі, треба було пояснити все, що я мала на думці.

Спокійні й лагідні Пет-Петові очі не втрачали ані крихти спокою й лагідності, поки він слухав мене. Просто в глибині їх голубої й ніби дитячої лагідності я раптом побачила легенький відблиск насмішкватості й образи водночас, але ховався він так далеко, що, може, я й помилялась, може, я приписувала Пет-Петові щось зовсім не властиве йому, була несправедливою до нього. Тепер він уже не опирався на подушку плечима, не їв черешень, а тільки безперестанку перекочував у роті черешневу кісточку, і я весь час боялась, що він може проковтнути її.

— Гм, — сказав Пет-Пет шепеляво, все ще не випльовуючи тієї кісточки.— Гм, — сказав він і подивився на мене зовсім не з докором, а зі співчуттям скоріше, і я не зрозуміла, чому б то він мав мені співчувати. — Не гнівайся, Андріано, але все те здається мені просто марною фантазією, далекою від реальності... Ти взагалі орієнтуєшся, що означає зараз, за кілька тижнів до кінця терміну, братись за таку роботу? По-перше, ти її не подужаєш...

— Подужаю, Пет-Пете, я знаю, зрештою, якби ви мені допомогли.

— Зажди, Андріано, зажди... Ось ти говорила про оформлення кімнати для відпочинку. Де...

— Я про все думала, про все абсолютно! Ви кажете — братись за таку роботу! Та я її майже закінчила, я б не йшла до вас з порожніми руками, розумієте, поки була сама ідея — самісінька лиш ідея, я не наважувалася йти до вас, а тепер все майже готове, Пет-Пете, я думала не про одне. Можна використати для оформлення відходи нашого виробництва — те ж скло, Пет-Пете, ну, будь ласка, послухайте, послухайте, що я кажу! Та кімната для відпочинку — це ж не будівництво нового приміщення! Всього лиш пробити стіну до кабінету механіка, він занадто просторий, той кабінет, Пет-Пете. Занадто! Кабінет спокійно можна влаштувати на старому місці, тільки зробити ширшим вікно, вікно уздовж усієї стіни, а в кімнаті для відпочинку — щоб тиша, справжня тиша, щось на зразок тієї ізоляції стін, яку роблять у кімнатах друкарок.

Щоб вухо відпочивало від шуму, від грюкоту, розумієте? А якщо хтось хоче послухати музику — там мусить бути установка, як у нашій "Мелодії", слухає і чує лиш той, що хоче, а решта можуть відпочивати. Інакше, можуть просто радіти з тиші тих півгодини. І мусить бути кімната майстрів, ви бачили, як вони буквально на ходу розмовляють з людьми? А їм тих розмов доводиться вести куди більше, ніж... ніж механікові чи навіть начальникові цеху, слово честі, я все вивчила, все підрахувала, все зрозуміла — майстер вирішує проблеми виробничі, побутові, розв'язує суперечки з приводу денних норм і з приводу прогулів, мирить сім'ї й повчає підлітків, свариться за премії й визначає місце роботи, а ви хочете, щоб вони й далі влаштовували всі ці справи в тому тісному голуб'ятникові, в тій прибудові, Пет-Петел Або ж з їдальнею — хіба я не маю рації, коли кажу, що там треба покласти уздовж стін ті світлі керамічні плитки, які ви чомусь...

— Почекай, Андріано, почекай, — поморщився Пет-Пет. І мені здалося, що йому знову хочеться вхопитись рукою за серце, як тоді, коли він говорив: "Так усе просто, підкинь од-ну-дві маленькі ідеї".

— Почекай, не треба так наважно переконувати мене. Адже я сам чимало працював над цим проектом і робив його не так, щоб тільки збутися, так само, як і кожен інший, — він сказав "кожен інший", а не "як ти", — обмірковував кожну деталь, і мені здається, що таки знайшов раціональне вирішення у цій справі... Не гнівайся, Андріано... Звичайне, я подумаю над тим, що ти говориш, можливо, де з чим і варто погодитись, але про докорінну зміну — про це мови не може бути, Андріано, зрозумій, ти ще надто мало знаєш виробництво, ще не маєш реалістичного погляду на всі ці речі, тебе засліпила можливість прикрасити цех — а цех не іграшка, Андріано, це навіть не театральна декорація, де потрібен зовнішній ефект, і ти повинна зрозуміти...

— Пет-Пете, це ви дуже добре сказали — не театральна декорація, і тому треба думати, що цеховий інтер'єр робиться не задля одного дня, навіть не задля кількох сотень вистав, а надовго, реконструкція — це ж не зміна декорації, згодна з вами, але й ви погодьтеся, що я саме з цього

й виходила, так, — не зовнішній ефект, а краса внутрішня, необхідна для роботи й для естетичної радості...

— Кажеш, без ефекту? А ці твої ідеї з оригіналами картин у кімнаті відпочинку, ця музика, може, іще запропонуєш влаштувати там десть басейн ,і подавати страви французької кухні в буфеті?

— Ну, французька кухня — не обов'язково, ми й своїх страв маємо вдосталь, та тільки доброго кухаря нема — це ви також маєте рацію. — Я відчувала, що ми вже не туди заходимо в своїй суперечці, зовсім не туди, замість того, щоб говорити про можливість економії при здійсненні проекту, про час, потрібний для його виконання, ми взялися просто насміхатися один з одного, і це було найгірше, чого можна було сподіватись.

— Ну от, — сказав раптом Пет-Пет і гірко посміхнувся, — от який милий анекдот оповіла мені сьогодні маленька Сорох-теєчка... Знаєш, я справді страшенно зрадив, коли побачив тебе сьогодні... Дуже зрадив, посправжньому... Послухай, чи ти... чи ти справді така переконана, що маєш рацію? Знаєш, часом людина жалкує, що упиралась нерозумно при дитячих фантазіях...,

— А ви справді думаєте, що це лиш фантазії, яких не можна здійснити? — При тому запитанні я знову дивилась просто в очі Пет-Петові, тепер я вже не бачила насмішкуватості, тепер то було дійсно лиш співчуття до мене, до моєї не-мудрості й упертості, недосвідченості, і співчуття було щирим, дуже щирим. Пет-Пет думав те, що казав, він зовсім не збирався, як кажуть, "ламати крила" моїй фантазії просто так, здається, він таки переконаний, що все те — фантазія, може, він, як Борис, думає, що я хочу побавитись у самотійного автора проекту, що мене зваблює бажання слави чи ще там чогось подібного?

Що ж, слава — приємна річ, але ж мені не про те йшлося. Колись ми з Пет-Петом говорили, що в нашій роботі навряд чи може бути натхнення,

покликання чи щось подібне. Адже ми виконуємо роботу необхідну, роботу, яку нам диктують умови праці робітників, умови виробництва, економіка, сотні інших факторів — яка ж тут хвилина натхнення, коли ми ремісники, нехай і кваліфіковані, з дипломами, але ремісники. Спершу мене це мучило, здавалось принизливим — я хотіла звільнитись від цього дивного почуття, а Пет-Пет не дає мені права на таке звільнення. Пет-Пет ковтає таблетку, я бачу аж тепер, що він зовсім не так добре виглядає, *як мені здалося спочатку, просто тоді він повеселів, зрадів, побачивши мене, а зараз він ковтає таблетки, його обличчя якесь сірувате, й очі зовсім не такі вже й блакитні, як у дитини, — десь там смуток, біль. Я сподівалась, що наша розмова може обернутись саме так, що він не погодиться зі мною, але ж десь таки сподівалася й на іншу можливість, принаймні ми могли сперечатись більш професійно, серйозно, а тут, правду кажучи, лиш один аргумент: все це дитячі фантазії, Сорохтеєчко!

А до того ж лікарня, таблетки, медсестра, котра вже двічі зазірала в палату, мабуть, здивована тим, що я так довго сиджу й утомлюю хворого, і раптом до мене підкрався сумнів: а що, коли справді — фантазії, без ґрунту й розуміння справи? Я ж щойно говорила самій собі: мушу довести Борисові, що маю право на власні ідеї й думки, що я — не маленька Сорохтеєчка, просто дівчинка, з якою приємно пройтися вулицею, приємно поговорити й поцілуватися, а... Що — а? Це ж, здається, я мала намір довести Пет-Петові, але хіба задля такої мізерної, дрібненької, чисто приватної мети варто ламати чийсь проекти, знищувати чийсь ідеї, й плани, й задуми? Задля того лише, щоб довести свої права на існування? Але ж це можна зробити й іншим способом, і якщо я справді гідна мати власні думки, тб повинна знайти, й.спосіб довести це — не конче задля цього травмувати хвору людину, псувати з нею дружні стосунки. Я дивлюсь на змарніле обличчя Пет-Пета — і вже майже готова сказати йому, що відступаюсь, що згодна лиш на малесеньку зміну — ну, хоча б ізоляцію стін у кімнаті відпочинку або хоч... Та тільки важко, трудно відмовитись від свого задуму, котрий так виразно вже окреслювався живим, здійсненим і... і прекрасним.

Аж тепер починаю розуміти Пет-Пета, його незгоду зі мною. Мабуть, треба бути дуже мужнім, аби отак, відразу, сказати: гаразд, моя робота — ніщо перед твоєю; треба бути мужнім, аби відразу зрадіти з чийогось — нехай і не надзвичайного, а все ж відкриття, й погодитись, що ти сам зробив гірше, менше, незначніше щось.

Та тільки де переконання,, що таки моя робота краща? Адже ніхто цього зараз, крім Пет-Пета, не скаже, не оцінить моєї роботи належно — я вже знаю, що прийшла до нього насамперед за визнанням, а Пет-Пет не визнав мене. Мені потрібне було його визнання, саме його — бо ж він, а не хтось інший 'працював над цим же проектом, і якби він сказав мейі — добре, Андріано, то я б уже напевно знала, що таки добре. Ніяке інше визнання не важило б так багато, але Пет-Пет не визнав мене. Чому? І, може, він має рацію?

— Може, ви й маєте рацію, — кажу я вголос і встаю, бо таки пора вже прощатись. Щось у мені завмирає, холоне, світ сіріє, я бачу аж надто виразно грубо кладений тиньк на1 стінах у палаті, зім'яті постелі, чиюсь сухеньку, прив'ялу руку на білому полотні простирадла, прибляклі Пет-Петові очі, — на-віжена, ошаліла, та хіба ж можна отак — у лікарні, у хворого Пет-Пета — відбирати його роботу, просячи при тому визнання? Задля самоутвердження, задля своєї егоїстичної мети?

— Ви таки, мабуть, маєте рацію, — говорю. — Вибачте мені, будь ласка, що так якимось нерозумно й недоречно...

— Та ні, — говорить Пет-Пет. І притримує мою руку. — Я не гніваюсь, і, зрештою, треба ж побачити твій проект уже готовим, усе зважити, усе обміркувати...

Ага, думаю, це він робить мені поступку з вдячності за те, що ось зараз відступилася зовсім, зовсім відмовилася від самої себе — він, звичайно, зрозумів і тому зараз так говорить.

— Бачиш, Сорохтеєчко, — усміхається Пет-Пет, усмішка його якась дуже невпевнена, він ніби хоче побачити й мою відповідь, — це ж не остання реконструкція, попереду ще багато роботи, і те все можна буде використати, якщо...

— Якщо воно чогось варте, правда? — усміхаюсь і я, звільняючи тим Пет-Пета від непевності, і він усміхається знову, але усміх його так само непевний, хоч я ніби й показала йому, що все гаразд, я не сперечаюся більше.

Авторський коментар

Отже, Петро Петрович відмовився. Не погодився з Андріяниним проектом. Читач, напевно, здивований. Судячи з того, як усе досі йшло, можна було сподіватись на згоду Пет-Пета. Але, зрештою, чому саме на згоду? Чому Пет-Пет мав би відмовитись від свого задуму на користь Андріяни? Тим більше, якщо він вважає її проект нераціональним, бачить наперед, що здійснення його не дасть особливої користі?

Автор запитує так самого себе, але, правду кажучи, він теж не сподівався саме такого результату розмови. Автор був майже переконаний — та чому не бути відвертим, — автор був зовсім переконаний, що Андріяна дістане згоду Пет-Пета. Насамперед автор схиляється у цій справі на точку зору Андріяни. Він не бачить у її проекті, в її пропозиціях ніякого дітвацтва. Андріяна геть-чисто все обґрунтовує, і навіть якщо знайдуться — в проекті похибки, тож на те й був би досвід Пет-Пета, аби виправити ці помилки, надати Андріяниному проекту цілковитої завершеності. Зрештою, значною мірою в своєму задумі вона виходила з ідей самого Пет-Пета — вона використовувала з того чимало, і якби Пет-Пет надумав уважніше й відразу ознайомитися з роботою Андріяни, він би переконався у тому, що це була б їх спільна робота. Спільна в першу чергу в тому розумінні, що Андріяна цілком і повністю скористалася порадами, наукою Пет-Пета. Адже ніхто інший як Пет-Пет давав їй добрі поради вивчити виробництво, саме він допомагав їй це зробити і він запевняв її, що художник на заводі мусить знати не менше

від інженера, припустімо. Андріяні такі поради не здавалися перебільшенням, і якби Пет-Пет все-таки приглянувся до її проекту, то побачив би там дуже багато свого — не того, що він зробив сам, працюючи над проектом, а того, про що говорив з Андріяною, що пояснював їй, знайомлячи з заводом.

Це одна причина, яку автор вважав якщо не

зовсім, то таки доволі достатньою для того, щоб Пет-Петові погодитись із Андріяною — принаймні в питаннях найпринциповіших, якщо не в деталях.

А друга — це вже причина плану чисто психологічного, причина, про яку не могла знати Андріяна, зате знали читач і автор. Пет-Пета часом переслідувала необхідність сплатити один маленький рахунок, один зовсім маленький рахунок за не-принциповість і брак відваги боронити власну думку, принаймні відверто висловити її. Колись Пет-Пет не зумів підтримати свого колегу й відтоді йому не раз здавалось, що він мусить оплатити рахунок за те своє невміння. І ось йому трапилась непогана, добра навіть нагода зробити це, але він чомусь не помітив її, не скористався з неї, він, прекраснодушний, добрий, згідливий, раптом знайшов у собі силу для суперечок, для обстоювання власної думки, для утвердження її. Звичайно, вдалося це йому досить легко — адже читач бачив, як докоряла собі Андріяна: а ніби задля чого? Задля того, аби тільки довести своє власне вміння мислити, свою самостійність, — їй раптом здалося, що в її проекті є тисячі вад, і найбільша — це та, що він — власний... Щирість Пет-Пета, його тверда впевненість схилила Андріяну до того, щоб відмовитись від свого задуму й залишити при житті про-ект Пет-Пета.

Зрештою, вона була також зовсім щирою — їй необхідно було визнання Пет-Пета, і тепер, без того визнання, вона б не мала відваги просити ще когось ознайомитися з її проектом, не мала б відваги захищати свою роботу. Йому вона довіряла, з його думкою рахувалась і

тепер наче залишилась без ґрунту під ногами, наче вже не бачила ніякої можливості для того, аби боротись за свою правоту.

Пет-Пет похитнув у ній віру* в ту правоту, зовсім легко й просто зробив це Пет-Пет, — якимось і не помітивши навіть, як руйнує щось добре й відважне, не помітивши, що приймає від Андріяни зовсім не маленьку товариську послугу, не послугу — а таки жертву. Пет-Петові навіть і на думку щось подібне не спало, він не міг уявити собі, щоб Андріяна, вчорашня студентка, маленька Андріяна, Сорохтеєчка, могла і справді зробити щось значніше од посереднього, він не заглиблювався навіть в її розмірковування й докази, наперед уже побачивши в тому всього-на-всього дитяче бажання й дитячу помилку.

І все ж він якимось ніби відчував провину перед Андріяною — якась легенька тінь непевності, яку помітила дівчина, таки з'явилась і не покидала Пет-Пета, він уже потім, коли Андріяна пішла, жалкував, що надто різко розмовляв з нею, адже можна було, міркував він, переконати її в усьому куди делікатніше, їй, мабуть, прикро, дуже прикро. Але вона розумна дівчина, зуміла перемогти своє самолюбство, думав Пет-Пет, жаль навіть, що так легко погодилась, але в своїй благодущності вибачав їй ту легкість, він бачив тут власний авторитет, уміння переконувати й власну рацію, однак, думав Пет-Пет, треба буде доконче повернутись до цього проекту, справді щось можна буде використати, нехай дівчина відчує власну силу, бо ж так легко й просто відступила, вона зовсім не має в собі впевненості, а жаль — без того важко. Він відчував утому, знову повернувся прикрий, надокуч-. ливий біль у серці. Звичайно, він не бачив тут якоїсь своєї вини — тут винна сама Андріяна, думав Пет-Пет, попри втому й біль думав весь час про ці відвідини, і хоча йому не спадало на думку, що він цього разу мав можливість хоч якимось сплатити

давній борг, то не тільки що не оплатив, а може, навіть і побільшив його, тільки вже в інший спосіб.

Читаєч, мабуть, пригадує, з якою радістю старий Батура, учитель Івана Ратая, сприйняв перемогу свого учня над ним же самим, учителем, і як

зумів побачити в тому продовження своєї справи —недарма ж учив його, — тішився старий Батура. Пет-Петові ж не вистачило вміння побачити в роботі Андріяни й свою роботу, він не відчув тієї спільності, яку відчував Батура, між думками власними й думками ще чиймись; не бачив зв'язку глибшого там, де він був насправді, не знайшов радості там, де міг би знайти — і втрачав можливість сплатити один маленький рахунок, а надокучливий офіціант у чорному фракові, схожому на фрак диригента, чомусь не нагадав про себе, зрештою, його поява залежала від самого Пет-Пета, який цього разу не бачив своєї помилки, не бачив помилки — от тільки жаль було, що надто різко розмовляв, що, може, образив дівчину, хоча й зовсім не мав бажання ображати її, лиш хотів розтлумачити, що взялася вона за справу, котра їй не зовсім під силу.

Андріяна нічого не знала про ті Пет-Петові тривоги, вона й не здогадувалася про них зовсім. Але, як не дивно, спокій не прийшов до Андріяни. Скільки завгодно могла вона собі втішатися з власного благородства, з власної м'якої поступливості щодо колеги, який так багато зробив для неї — допоміг з улаштуванням на роботі, повірив у те, що вона зможе працювати саме тут, на заводі, навчив її бачити завод очима художника й очима заводського колективу. —Звичайно, Пет-Пет часом висловлював дивні, на думку Андріяни, міркування — він не вірив в органічне, справжнє поєднання виробничого процесу з тим, що вони обоє називали естетикою, і от зараз, у його проекті добре було видно, що він якось ніби відокремив свої практичні знання заводу від своїх обов'язків заводського художника, і Андріяна відчувала це, хоча й погодилася з його проектом.

Пет-Пет говорив: "Сорохтеєчко, переконаєшся, що люди тут не мають часу думати про красу, люди тут просто працюють — та й годі". Андріяні ж хотілося, аби люди не відділяли своєї роботи від решти світу, де вони напевно шукали — нехай не завжди свідомо й не завжди правильно — тієї краси. Чому б їм не мати її завжди, в усьому, чому Андріяна мусила позбавляти їх можливості зустрічатися з гарним частіше, постійно і з радістю?

Марно переконувала себе Андріяна, що все гаразд, що вона вчинила так, як мала вчинити.

"У зашморгу зірок, у зорях голова вся"

Ніч огортає вологою місто, я відчуваю, як від ріки котиться й напливає народжений ніччю туман, розтікається вулицями, вулиці мовби ширшають, набирають якоїсь дивної таємничості й урочистого настрою, місто втрачає барви, запахи, звуки, зате приходить до нього велика задума й спокій, спочинок приходить, місто дихає безшумно, ледь зітхаючи часом, вивільнене від турбот і безперервності руху.

Вночі я часто не впізнаю міста — власне, це не зовсім точно, добре знаю його вулиці, знаю його обличчя, знаю запахи кожної вулиці, знаю барви зокрема й у сукупності, — а вночі воно завжди дивує мене якимись несподіванками, якимись новими відкриттями. '

М'якою лінією вирисовується на тлі синювато-чорного неба його притемнілий силует, він, той силует, тепер аж ніяк не чіткий, десь обірваний, десь несподівано гостро окреслений — і від того знайоме за дня чомусь здається ще кращим, чистішим, необхіднішим. Освітлені за північ вікна — то не завжди тривога, не завжди клопіт, то не раз — вибух музики, сміху, поцілунок, задума й праця. Люблю таємничість освітлених за північ вікон, те намагання міста продовжити день уночі, розбити межі поміж днем і ніччю — і в той же час підкреслити різницю поміж ними.

Щойно прошумів дощ, і волога з-над ріки ще відчутніша, змішана з подихом дощу, світла й приємна, під ногами — мокра бруківка, можна йти серединою вулиці, де навіть посеред дня не надто жвавий рух. Хтось пройшов з транзистором — не людина, тінь наче, тінь, котра несподівано зазвучала тоненьким голосом флейти. Пригорблена жінка веде на ремінцях двох маленьких собачат. Одне спиняється біля дерева, друге також змушене спинитись.

Йдуть троє — чоловік, жінка, в чоловіка на плечі — дитина. Спить, опустивши ручку додолу, ручка тихенько погойдується в такт батьковій ході.

Ще двоє — назустріч. Хлопець несе дівчину на руках, вона тихо сміється, їй подобається такий вияв лицарства, він переносить її через маленькі калюжки на тротуарі, як через велетенські й небезпечні в своїй розбурханості потоки, — переносить обережно, як найдорожчий у світі скарб, і вона сміється радісно й тихо, сміх її змішується з вологістю від ріки, з мелодією, зіграною на флейті, з тихеньким похитуванням дитячої руки, з моїми кроками, з диханням міста, з тремтінням дуже далеких і дуже маленьких зірок.

Тут, над нашим містом, зорі ніколи не бувають надто великими, низькими й блискучими. Вони здебільшого дрібні, страшенно віддалені й не раз притьмарені туманами, що випливають з ріки й наче долонями затуляють їх. І тим пильніше ми шукаємо там, далеко, своїх зірок. Чим далі вони — тим звабливіші.

Запізнілий тролейбус наближається до зупинки, з нього ніхто не виходить, там усього кілька пасажирів, і так, наче це рейс на їх замовлення, водій спокійним і приємним голосом повідомляє в мікрофон: ".Г.Одна з найкращих у місті вулиць. Раджу вийти і пройтися хоч трохи пішки, якщо не дуже поспішаєте. За кількадесят метрів звідси — вежа сімсотлітньої давності. Ведуться реставраційні роботи. За поворотом — зупинка трамвая номер п'ять". І за секунду: "Зараз перша година вісім хвилин".

Ага, я чула вже про цього водія, він ніколи не кричить у мікрофон: "Пасажири, не товпіться біля входу, бо людям треба сісти". Чи: "Скільки можна кричати, щоб платили за проїзд". Цей водій знайшов свій спосіб розмовляти з пасажирами, і кажуть, що він здає після зміни найбільшу грошову виручку. Якось ніяково, мабуть, і професіональним "зайцям" не оплатити за проїзд.

Я йду все-таки пішки й далі, дорога веде мене до заводу, прохідна яскраво освітлена, я показую перепустку і йду поволі попри цехи — вони, як і все місто, не схожі на свою денну подобу, вони здаються нереальними у тому освітленні, вони стають наче символами, наче — задумом, котрий ще тільки треба втілити в життя. Але це мені лише так здається. Вони живі, гарячі, пульсуючі, як тіла велетнів з тисячами очей і тисячами рук. Зараз, уночі, не видно сміття, відходів, нерівностей асфальтованих доріжок, зараз — сама лиш досконалість, єдність, нерозривність усього тут, на заводі, навіть старі корпуси, не надто приємні для ока вдень, тепер виструнчуються, немовби піднімаються вгору, розпростовують плечі, вибухають світлом, усе — гармонія, усе — краса, і понад тим усім — небо в далеких зірках і запах туману з-над ріки, запах заводу і запах висвітлених кетягів розквітлої старої акації.

Годину тому я відважилась на героїчний вчинок: подзвонила Борисові додому. Затулила хустинкою телефонну трубку — кажуть, від цього змінюється голос, — і попросила Бориса.

— Хто питає? — поцікавилась невдоволено Борисова мати. Я зрозуміла її невдоволення, але відповіла:

— Це з заводу, з цеху, терміново потрібен...

— Гм... — сказала Борисова мати те з більшим невдоволенням, — мушу вас засмутити: він уже на заводі, щойно викликали, шукайте його там.

Йду до мого склоцеху. Кажу — мого, але він уже наче й не мій. Був моїм тих десятків днів, коли сиділа над проектом, а від нинішньої розмови з Пет-Петом — уже не мій. Віддала його Пет-Петові. Назад віддала, а от він — чи почуває цех своїм? Треба запитати.

У цеху — той же гуркіт, той же невтишимий і невпинний рух конвейєрів, те ж палахкотіння скловарної печі. Величезна, без міри, до

неймовірності збільшена розжарена червона куля ось уже тільки вогненною ниткою з'єднана з соплом, ось уже й та нитка перетята, куля спадає вниз, пригасає, тьмяніє, а за нею нова крапля з тієї ріки, і так безконечно, завжди, день і ніч, доти, доки знадобиться людям, доки не знайдуть ще якогось іншого, мудрішого способу виконання тієї ж роботи. Раптом змішується усе в моїй уяві, бачу новий цех, якийсь фантастичний, прозора-світлий, з людьми, одягненими в легке, зручне убрання. Люди рухаються вільно, легко, вони відчують досконалість власну і досконалість того, що їх оточує, нема ані гуркоту, ані випарів, ані дихання газових пальників, і уздовж над цехом — колосальна галерея, теж прозора, у зелені, там люди відпочивають, і хто захоче, може слухати музику, випити склянку холодного апельсинового соку, — знову ти зі своєю утопією, — чую я голос Пет-Пета, — це все можливо через сто літ, та й то не у склоробному цеху, Сорохтеєчко, тож одумайся, стань на реальний ґрунт... Що ж, я зараз потішу Бориса, скажу йому, що стала на реальний ґрунт, що вже не позбавлю його можливості засідати в розкішному кабінеті, от лише жаль трохи, що Іван Ратай не зможе відпочити в тій гарній, затишній кімнаті: її вже не буде, її нема в Пет-Петовому проекті. Ну, нічого, зате Іван Ратай зможе відчути, що начальник цеху — це таки начальник цеху, а механік —• таки механік, бо в них будуть розкішні, добре обладнані кабінети. Кінець кінцем, Іван Ратай зможе подарувати комусь у той кабінет свою картину. Хоча ні, його картини — або надто грандіозні за задумом, вони вмістилися б хіба що в тому моєму утопічному цеху, — або надто грандіозні, або надто суб'єктивні, як та акварель, про яку розповідав мені Борис.

Іван Ратай іде мені назустріч. Щось із ним не так, щось не так — я це бачу, я не стрічалася з ним добрий тиждень, чи просто я ніколи ще не бачила Іванового обличчя ось так — уночі, посеред цього незвичайного яскравого світла?

Іванова права рука чомусь забинтована, але не в тому річ, щось у нього не так, щось, із ним не так. "Добрий день", — говорить Іван, не всміхаючись. У тому "добрий день" нема нічого дивного чи кумедного, людина ж на роботі, людина в нічній зміні, а коли людина при роботі, не

може вона сказати — доброї ночі, аж ніяк не може і тому звичайно бажає доброго дня.

— Що з рукою? — питаю я так, наче маю ще також охоту запитати: "Що з тобою взагалі, Іване?"

— Пусте, — гмикає Іван; — так, маленька виробнича травма, — говорить він і не всміхається.

Я бачу, що він більше нічого не збирається пояснювати, і тому питаю про інше:

— Чи не бачили ви часом Бориса Дембіцького?

— Бачив, — киває Іван Ратай. — Він у лабораторії, і поспішайте, бо не застанете, подасться знову кудись в інший бік цеху.

Іван Ратай ще раз кивнув головою й рушив до свого робочого місця, я стояла й дивилась йому вслід, і мені хотілося, щоб він озирнувся, він таки справді озирнувся, знову кивнув, але все так само не всміхаючись, а звикла до його усмішки і теггер уже зовсім твердо знала, що з Іваном Ратаєм щось не так. Я бачила, як він працює біля свого верстата, а довкола нього був цех, і знову довелось мені в думці сперечатись із Пет-Петом, котрий казав, що завод — над людиною, а не людина — над заводом, завод над людиною тому, казав Пет-Пет, що кожен робітник не знає — та й не може знати — всіх таємниць ним же закладеної споруди, всіх таємниць і таїн виробництва, він владний лиш над тим, що робить сам, і зовсім не владний над тим, що робить його колега. Не можна досягнути неосяжного, — говорив і Борис, коли я пробувала пізнати завод; але Іван Ратай — господар свого верстата і господар усього заводу, бо, інакше, чому б уявлявся Іванові Ратаєві образ прекрасної, великої, незвичайно могутньої жінки, коли він збирався малювати Марію Воронець? Власне, малювати її він не збирався, не зважувався, але саме так — наче тримає на собі цех — бачив її Іван Ратай.

Коли б не почував себе тут господарем, то й не міг би так бачити Марію.

Як довго, я йшла-таки до того розуміння, яке зараз от мала в собі, від котрого вже не могла відректись тут, при Іванові Ратаєві, що розглядав зараз свою забинтовану руку, наче думав, чи може взятись до роботи, чи таки мусить відмовитись від цього. Як довго я йшла — спершу через непевність, через абсолютне нерозуміння потреби доробляти Пет-Петів проект, потім — через непевність у власній правоті, через дитячу згідливість — не можна турбувати хворого, не можна наполягати на своєму, коли хтось так категорично зве те твоє пустою фантазією, — як довго я йшла до того, що побачила й зрозуміла зараз.

Іван Ратай не відступив би. Я також не відступлю. Нехай не гнівається Пет-Пет, але я не можу відступати. Я б собі того не вибачила. Дурне я думала, що те все — задля самоутвердження, що то — задля себе самої, аби переконати Бориса, Пет-Пета, саму себе, що можу й умію більше, аніж їм здається. Дурне. Справа ж не тільки в тому. Насамперед не в тому, й якраз через те я не маю права відступитись. Тут йдеться про Івана Ратая, про Марію Воронежць', про старого Батуру, про тих,, хто посміювався з мене тоді, коли я чи то з. самовпевненості, чи то із страху виказати невпевненість — пояснювала, що таке естетика. Нічого не можу порадити, Пет-Пете, це вже-перестало бути нашою приватною справою, це й не було приватною справою, змаганням двох вільних художників — хто кого, — гнівайся або не гнівайся, Пет-Пете, а я таки не відступлю. Одного лиш я хочу — аби ви таки зрозуміли, про що йдеться.

— Добрий день, Борисе, — сказала я, бо була при роботі й тому побажала йому доброго дня, — добрий день, Борисе.

Крізь невеселу заклопотаність на його обличчі проглянула радість, і та радість належала мені.

— Андрійко, ти звідки взялася? — він дивився так, наче тепер йому треба було якоїсь підтримки від мене — чи то мені лиш здалося зараз, коли я раптом і назавжди відкрила в собі здатність боронити щось по-справжньому?

— Взялася, — сказала я. — Взялася, а що?

— Не йдеш ще? Якщо маєш час, почекай, я мушу владнати тут одну справу — і трохи звільнюсь, гаразд?

Не було й мови про нашу суперечку — так, наче й самої суперечки не було, або ж він забув про неї, або-ж вона здавалась важливою тільки мені?

Я чекала на нього, і коли він прийшов, я сказала йому:

— Бідолаха, як тебе вистачає на третю зміну?

— Біда була, Сорохтеєчко... Минулося...

— А що?

— Газозварники надумали свою роботу робити не там, де слід, смикнуло їх перекочувати чомусь під комірчину, де тримаємо лаки, та всілякі подібні речі, іскра в таких випадках звичайно трапляється — одна іскра — і досить, щоб пустити в повітря і цех, і людей. Добре, нагодилися відважні хлопці, все обійшлося, один лиш — з опіками. Забрали в лікарню...

— То це зветься — обійшлося? Ти що, Борисе!

— Так, Сорохтеєчко, не обійшлося, ясно. Такі справи легко не обходяться... Іван Ратай також має руку скалічену.

— То чому ж не йде додому?

— Каже, що не хоче. Я відсилав. Не хоче.

Я вже не відважувалась говорити йому того, що мала сказати, воно мені здалося трохи недоречним, я хотіла сказати, що от кілька годин тому готова була подарувати йому той кабінет, запроектований Пет-Петом, а тепер прийшла відбирати назад. Але ж то так, кабінет Бориса — то тільки маленька ланка в тому довгому ланцюжкові моїх вагань, сумнівів і рішень, і, зрештою, навряд чи Борис справді б таки вимагав для себе того кабінету, він був такий утомлений зараз, що я не мала відваги розпочинати своє, та він сам запитав:

— Андрійко, вибач, я мало не забув за тим усім — то, що сказав Пет-Пет на твою ідею? Як на мене, він людина розсудлива, і якщо ти все по-людському пояснила йому, а не так, як тоді мені, то все мусить бути гаразд, правда, Сорохтеєчко?

— Звичайно, все мусить бути гаразд, Борисе, — сказала я й прикусила собі язика, аби таки не запитати: то що, я таки маю право на серйозні думки, хоча й ноги в мене гарні? Я вчасно прикусила собі язика, бо ж таки смішно б виглядала з тим запитанням.

— Звичайно, все мусить бути гаразд, Борисе, навіть якщо Пет-Пет виявиться не таким розсудливим, як тобі здається.

"У невідоме

ніч веде 'мене кудись

по золотий горіх"

— Йди, хлопче, додому, — каже Борис Дембіць-кий, наш механік.

— Йди, хлопче, додому, — каже Старий. Він подивився знову на мою руку.

— Чого ж ти її у вогонь пхав, — каже він.

— Я не в огонь, я мусив просто витягнути звідти ту дурну банку, ще трохи — загорілась би, то вже мусили б кликати пожежників, обійшлося без пожежників, самі згасили, не так дуже й горіло, шкода Степана Головченка, якщо йому лице понівечило, такий гарний хлопець, я думаю — його малювати легко, бо дуже гарний, тому й легко, але малювати усе важко, жаль, що я не намалював його перше, не встиг, а тепер... Ми так багато не встигаємо, — кажу я.

— Намалюєш тепер. Усе в тебе попереду, встигнеш, аби лиш мав з чим встигати, аби лиш знав, що хочеш встигнути.

— Ви так завжди говорите, Максиме Івановичу, ніби геть-чисто все знаєте. Я тепер не наздожену, розумієте, вже запізно... Ви з усім встигли?

— Не з усім. Не з усім. Але не одне й зробив. От тебе дечого навчив — й від тебе також навчився. А що, думаєш, жартую? Ні, не жартую, сину. Свого сина не маю, але от же ж ти є, й то вже добре.

— Ви як моя мама. З усього — радість. Свято з усього,— хочу я йому сказати, але не кажу. Старий розбинтовує мені руку, кладе на обпечену шкіру свою мазюку, густу, з неприємним запахом. Каже, що біль зніме й скоріше загоїться. Біль і справді наче відступає, хоч я знаю, що то не так, того не може бути, біль ніколи так відразу не відступає й не зникає.

Одного разу я взяв у чужому домі чужого годинника, поклав його собі в кишеню й з тим прийшов додому.

— Де ти взяв? — запитала мама.

— Подарували, — сказав я.

— Такого не дарують. Скажи правду, сину.

— Подарували, — упивався я.

— Битиму, — сказала мама. — Битиму, і ти все одно скажеш правду, бо буде боліти й ти боятимешся болю і скажеш правду, а я битиму доти, поки не скажеш. Але ти краще скажи так, не битий, не із страху, а тому, що шануєш мене й себе мусиш також шанувати.

— Взяв, — сказав я правду, і розповів, де взяв, і думав, що вже тепер мене поминула кара.

Мати не била. І батькові не сказала. Тільки після того не розмовляла зі мною довго — так, найпотрібніше скаже, а по-своєму, по-доброму — не розмовляла. Щоб я затямив — признання не завжди рятує від покарання. Це так можна вибрати для себе легеньку дорогу —' скоїти паскудство, розкаятись у ньому, признатись, у груди себе вдарити — та й уже й чекати за те прощення, відпущення усіх гріхів. Це вона мені потім пояснила. Пояснила, що правдою не можна користуватись як власним одягом.

— Іди додому, хлопче, ковтни гарячої кави й лягай спати, — каже Старий.

А я не хочу додому. Не маю кому показати свою обпечену руку. Не маю кому сказати:

"Чого ти так налякалась, таж то дурне, вічно ти до мене, як до дитини, ну, ну, дай уже спокій, чого ти так розжалілася наді мною".

Ще іншого разу я потрапив у компанію старших хлопців, було мені тоді чотирнадцять, не більше, — хлопці пили вино, відзначали чийсь день

народження, дали й мені, я йшов додому перевальцем, світ коливався, перевертався з ніг на голову, мої черевики були важкі, ніби до кожного по одній гирі причепилось. "Що тобі?" — не зрозуміла спершу мати, а потому так глянула, що я й крізь туман у голові побачив той погляд, а вона нічого — лиш дивиться, та стягає з мене заяложене вбрання, та голову мою під холодну воду, і спати, до ліжка, я в ліжко впав, як у провалля, як з гори в густу, в'язку мряку.

Другого дня вона мене била. Тверезого, свіженького, перед самим сніданком била. І я навіть рукою не ворухнув, щоб оборонитись, хоч уже тоді був од неї чи не на голову вищий. І, мабуть, навіть дужчий.

Андріяна Сорохтей чомусь прийшла в цех. Нічна зміна — а вона чомусь прийшла. Уже тепер не розглядається, не мусить вдавати, що все гаразд, —■ тепер таки справді все гаразд, вона вже знає в цеху все незгірше від кожного з нас.

Вона підходить до мене й каже:

— Йдіть додому, Іване, як можна працювати з такою рукою?

— Та я й не працюю, — кажу я, — так, тільки час збавляю.

— Дома збавите його краще, — всміхається вона, людині стає світло від такої усмішки, досить побачити таку усмішку, і вже стає добре, ^вона всміхається не просто так, а душею вона всміхається, і тому — так добре. Зараз скажу, скажу їй про матір, розповім, якою вона була, моя мама, і скажу також, що багато чого не встиг, і тепер не можу того надолужити, нічим не допоможу, не наверну, — багато чого не встиг.

Коли ми жили на околиці, за старим мостом, у мене був велосипед, я брав велосипед і їхав далеко за місто, через старий міст переїздив, він торохтів під колесами, здригався, а я їхав далі, аж у поле.

На рамі сиділа дівчинка, звалася вона Христинкою, а що в дитинстві зовсім не вміла вимовляти свого імені й називала себе Інькою, то так і досі її дражнили. Іньчине волосся вітер кидав мені в лице, воно лоскотало щоки й губи, і від цього хотілося їхати хтозна-куди, хтозна-як швидко.

Чому я не говорю нічого? Мовчу і не говорю нічого Андрія-ні, а вона так дивиться, наче справді знає, що можу їй багато чого оповісти про себе, наче хоче запитати. "Що з тобою, Іване? Чому ти такий дивний сьогодні?" — але вона не питає, і я також мовчу, нічого не кажу їй.

Старий питав мене, чи був я у Наді Веселовської, чи бачив її й пояснив їй усе, чи ні? "Не був", — сказав я, і коли я так казав, то ще не знав, що можна не встигнути зробити дечого, навіть того, що дуже хочеш, це Старий мене втішає, ніби, якщо життя попереду, то можна зробити геть-чисто все, він же й сам признався, що не завжди й не все, і може так трапитись, що життя мине, а я так нічого й не поясню Наді Веселовській, і буде вона пам'ятати, що її зйеважили, не зрозуміє напевно, що я думав тоді, коли малював її.

Час поїхати знову до Наді Веселовської. Тоді я не зважився зайти в її дім, бо ще не прийшов на те час, А зараз якраз пора їхати до Наді Веселовської, дарма що ніч, це не має ніякого значення, що ніч, зрештою, поки я туди доберусь, то вже світатиме, і буде саме добра пора, щоб поговорити з На-дею Веселовською.

Автор хоче закінчити розповідь про поїздку до Наді

Мотоцикл уперто не заводився, рука Іванова боліла до нестями. "А-а, — зціплював він зуби й казав самому собі, — нехай болить, так має бути, ліпше хай рука болить, то трохи зменшує біль десь там, у грудях".

Мотоцикла Іван звичайно ставив на стоянці біля прохідної заводу, мотоцикл чекав на нього завжди й наче радів з Іванової появи, бо Іванова поява означала, що тепер буде дорога й рух.

Іван виїхав за місто. В місті й далі була тиша, така гнітюча тиша, "моторозна тиша", — подумав Іван, і якби міг, то якось би втишив гуркотіння мотоцикла, але він не міг зробити цього.

Проторохтівши по старому мосту, мотоцикл вискочив спершу на вузьку стежку, а потім увігнався, просто на лісову широку просіку, Іван висвітлював собі дорогу, вона миготіла перед ним торішньою глищею, подекуди випадково опалим зовсім молодим зеленим листям, сухим галузяччям, десь скрикнув птах, наполоханий, може, Івановим вторгненням до лісу, з-поза дерев уже наче впливало ще прохолодніше й вологіше, аніж сама ніч, світання, воно робило ширшими відстані між деревами, зате наближало Івана до кінця лісу, він перескочив через залізничне полотно, тут уже зовсім світліло, зорі блідли й віддалялися зовсім, наче пірнали в глибину неба, ще все було примарним, трохи нічним, невиразним і невловимим, ще всі звуки й кольори спали, бо сонце не розбудило їх, та все ж Іван в'їздив у світанок, він наздоганяв його від самого міста й аж тепер, коли в'їхав на польову дорогу, відчув, що врешті-таки гонитва скінчиться добре, він віднайде світанок.

Загальмувавши трохи віддалік од Надиної хати, він поволі, трохи несміливо, але вже не маючи навіть гадки завертати назад, пішов до воріт. Темне вікно, одне, друге, третє, темне вікно в передсвітанковому повітрі здавалось таким же прозорим і чистим, як небо десь там, над Івановою головою.

Хлопець постукав. Раз, вдруге.

І у відчиненому вікні побачив Надю. Не так побачив, як угадав, що то вона, бо тільки в неї одної на цілім світі могло бути таке волосся, що палахкотіло світлим полум'ям навіть тоді, коли сонце ще не розбудило кольорів, запахів і звуків.

— Ой, мамо, — сказала дівчина, стуляючи розтин на сорочці, — це ти... Чого тобі треба, чого тобі ще треба від мене, — сказала вона чи то з

бодем, чи то зі здивуванням, хлопець боявся, що вона от зараз зачинить вікно, він притримав віконницю рукою, наче це могло врятувати його від самотності, якщо б вона зачинила вікно.

— Зараз... зараз я тобі скажу, — говорив він, майже не розтуляючи губи, — почекай, не йди, я зараз тобі скажу, не гнівайся, Надю, почекай, у мене померла мама, я поховав маму, Надю, чуєш....

— Иой, мамо, — сказала вона і вже не говорила більше нічого, тільки простягнула руку до нього й пестила злегенька й тихо його голову, його обличчя, й очі, й губи, і це було якраз те, чого він потребував зараз найбільше — щоб вона водила долонею по його волоссі, по очах і губах, щоб він міг відчувати дотик — якраз те, чого йому найбільше зараз було треба. Щоб ні про що не питала, нічого не говорила, тільки отак ласкаво доторкалась до нього рукою.

Притча про коваля і карбівничого

Вітер котив дорогою жовте, сухе перекотиполе. Чорт влаштував собі розвагу на самій середині дороги: перехоплював перекотиполе й шпурляв його назад, просто в обличчя вітрові. А той гнівався, шарпався, лаяв чорта й гнав перекотиполе знову тією ж дорогою, чортові до рук. Чорт вдоволено сміявся.

Коваль кував коня. Клав на одне копито срібну підкову, щоб кінь не спотикався, а верхівець не боявся дальньої дороги. Коваль бив молотом лунко, голосно, той звук не давав спокою карбівничому.

Карбівничий кидав геть незакінчену роботу, проклинав коваля й погрожував йому:

— Спалю твою хату. Викурю тебе звідсіль з твоїм нестерпним, безтямним грюкотом, з твоїм важким молотом, з усім твоїм галасливим,

нікчемним родом. Триклятий бездаро, нужденний реміснику! йди геть, туди, звідкіль приволікся у наші краї! Ти заважаєш моїй роботі, ковалю!

Коваль сміявся. Він знав, що сам перший прийшов у цю місцину і тут забудувався. Знаходилися навіть свідки, котрі підтверджували ковалеві слова, бо нібито самі допомагали йому закладати кузню. Коваль часто розповідав, як воно все було насправді.

Він ішов цією стежкою, цією самою дорогою, втомлений і голодний, була тоді рання осінь, туман перед вечором снувався в ярах при дорозі голубими пасмами, коваль не знав, чи матиме цієї ночі де прихилити голову. Він ішов поряд із конем, котрий тягнув на возі його ковальський лаштунок. Вони спинилися на пагорбі, коваль розпалив багаття, вогонь жадібно пожирав сухуваті галузки й листя, червонясті легкі тіні блукали по траві. Спалахували відблиски багаття в чорній гриві коня, коваль їв хліб і запивав його вином. Вино мало гіркуватий присмак самотності, коваль стиха мугикав пісню, щоб поміж ним і самотністю хоча б та пісня стояла і кінь з чорною гривою. Зненацька почув голоси, хрускіт гілки під чиєюсь ногою, заговорили діти, забряжчали при колодязях відра, дівчата в довгих спідницях і квітчастих хустинах клали на плечі гнуті жовті коромисла, чиїсь руки різали хліб грубими пухкими скибками, пахло димом, доброю стравою, пересохлим сіном, хтось надкушував яблуко, хтось цілувався з дівчиною, зіпершись плечем об стовбур старого дерева, а понад тим чувся лункий, голосний удар молота, і коваль побачив самого себе при роботі: начебто він стояв над горном, палахкотів у кузні вогонь і на копитах коня блиснула срібна підкова.

Вранці коваль побачив у долині село. Він міг би поклястися, що того села не було увечері, воно з'явилося якраз тієї миті, коли привиділося йому. Однак усе там було так, ніби село те стояло в долині одвіку, а якщо вже й не одвіку, то добру сотню літ. Коваль залишився там, вибудував кузню на пагорбі, і знаходилися свідки, які стверджували, що допомагали йому зводити стіни тієї кузні.

— Нехай би грім упав на твою кузню. Нехай би запалала під тобою земля тої миті, коли ти ступив на цей пагорб, коли ти узявся тут за своє нікчемне ремесло! — проклинав коваля карбівничий, бо то ж він сам перший прийшов сюди, хоч не було свідків, котрі підтвердили б це, як не було тоді довкола живої душі, тільки туман снувався вечором в ярах при дорозі голубими пасмами, і крізь ту легку, майже прозору заслону на зеленкувато-сірому небі чітко позначалася лінія дальнього гірського хребта, а на самій середині дороги танцював веселий танець одноногий птах, змахуючи крилами, чорними з синім відблиском.

Карбівничий зостався тут, аби надивитися вдосталь на самотний танець чудного птаха, котрого не міг бачити ніхто, окрім нього, бо не було тут ані села, ані кузні, лиш дорога і пагорб у голубі пасма туману. Карбівничий вживав свій хліб і вино. Вино мало солодкий присмак самотності, якої так давно шукав, так давно хотів мати карбівничий, щоб урешті не-розпорошена думка допомогла йому відтворити в карбах усе те, що він досі бачив і знав, що перейшло крізь його серце, як через вогонь. Затим і вибрав він цю місцину, як вибрав її для себе і для свого самотнього танцю одноногий птах з чорно-синіми крилами.

Карбівничий проклинав коваля, бо той порушував самотність, гримаючи залізом, роблячи свою чорну роботу, і люди йшли та йшли до коваля, протоптуючи безліч стежок попід хижею карбівничого, бо стояла вона якраз неподалік ковалевої кузні, і ніхто не зазірав у вікно карбівничого, бо той не вмів підкувати коня, ані зробити серпа, і людям нічого не треба було від карбівничого.

Прокльони спадали на коваля щоденно, але хата його не западалась, не розлітався на друзки молот, не згасав вогонь, а коні, підковані ним, самі знали потрібну дорогу. Дім його уміщав безліч люду, росли, з'являючись на світ, його замур-зані й галасливі діти, і коваль сміявся з карбівничого, байдужий до його роботи і до його прокльонів:

— Я заважаю твоїй роботі? Ха-ха-ха! А що ти робиш, слухай, ти, хлопче? Усе твоє вміння зійшло на прокльони. Чи ти хоч одну підкову за

життя викував, чи одного ножа нагострив хоча б? Ти, мабуть, стидаєшся показати свою роботу людям — а може, взагалі не маєш чим похвалитися? Бо хто коли бачив, що змайстрували твої руки?

І коваль знову сміявся, а за ним усі його замурзані, галасливі, як сорочата, діти.

Та якось одного ранку, коли сонце жовтіло за білуватими хмарами, а вітер котив дорогою перекотиполе просто чортові до рук, карбівничий відчув раптом, що не може узятися до роботи. Він брав різець — і відкладав його геть. Він розглядав зроблене раніше — і все здавалось йому нікчемним, жалюгідним і мертвим, звичайною, наївною навіть, вигадкою повернувся спогад про веселий танок одноногого птаха, мізерною, змалілою бачилася гряда синіх віддалених гір, світ повужчав, збляк, втратив чіткість ліній і позбувся гармонії і краси. Карбівничий не міг зрозуміти, що сталося. Він був ще молодий, руки його не втратили сили, очі бачили добре найдрібніший штрих, найтоншу травинку й найдальшого птаха в небі, то в чому ж річ?

І тут карбівничий усвідомив, що не чує звуків ковалевого молота. Було від того неймовірно тихо так, ніби карбівничий опинився на дні глибоченного колодязя, звідки видно спалах блискавки, а не чути грому. Світ наче онімів, і мала це бути якраз така мовчазна німота, котрої так віддавна прагнув карбівничий, бо гуркіт молота заважав йому працювати. Однак ця тиша чомусь не радувала карбівничого, навпаки, тепер, коли він почув її, вона розтривожила, знервувала й наполохала навіть, вона, сама вона завадила його роботі, і карбівничий не знав тепер, на кого й на що зіслати свої прокльони.

Уперше за довгі роки він переступив поріг ковалевої кузні і побачив важкий чорний молот, горно, погаслий вогонь і коваля, котрий збирав і складав домашній скарб, лаштуючись у дорогу.

— Куди йдеш? — запитав карбівничий і раптом відчув, як заболіло його серце, ніби воно розділялося навпіл і він втрачав щось, втрачав самого себе, сам покидав рідне вогнище, без якого не міг прожити.

— Шукати іншого місця, де б на мене прокльони твої не сипалися, безвісний ти зайдо! Он, — коваль кивнув головою у бік одного з своїх синів, — його обпекли твої прокльони і твої закляття. Каже, що піде жити в твою нужденну хижу, змиватиме тобі ноги, слугуватиме довіку, аби лиш ти "навчив його карбування. А що то таке — чи він відає? Таж то мана, нічого твої руки не вміють, а хіба ж можна учитися чогось такого, чого ніби й нема, чого не бачиш?

Карбівничий розумів коваля. Він і сам би не хотів, аби його син — коли б мав сина — покинув прадідівське ремесло і брався до іншого. Карбівничий притлумив у собі радість, котрої не мав права зараз відчувати, та й, зрештою, хто знає, чи цей хлопець розуміє, чого забажав? Що б він сказав, почувши про одноногого птаха — чи не здалося б це йому пустою й смішною байкою, чи не подумав би, що карбівничий божевільний, та й годі? А коли б так, то чи можна його брати собі за учня?

Коваль говорив далі:

— Він каже, що ніколи не візьме до рук молота, що його пальці самі б знали, що робити, аби лиш ти дозволив йому торкнутись тої твоєї триклятої міді! Мій старший син. не хоче брати молота до рук — а якраз на нього я мав найбільшу надію! Я мушу йти звідси через тебе, чуєш, прийшлий чоловіче?

— Зажди, — сказав йому карбівничий, — не йди нікуди. Я піду, — сказав карбівничий, приглядаючись нишком і з якимось затаєним жалем до хлопця, котрий хотів піти до нього в науку. Хлопець був дужий, високий і широкоплечий, з великими долонями й міцними вилицями, над верхньою губою йому висіявся м'який пушок, то був гарний хлопець, і з

нього, мабуть, міг би бути добрий коваль, але вже не буде, хоч би як далеко пішов тепер карбівничий. Бо той хлопець хотів стати карбівничим, і з нього вже не буде справжнього коваля.

Карбівничий розумів те, але також розумів він інше: мусив уступитися, мусив піти геть звідси, бо ковалеві зробити це було важче. До того ж уся околиця зосталась би без коваля, якби той пішов.

Карбівничий ламав свою хату, ладнаючись у дорогу, збирав убогий скарб і все, що зробив, покіль чекав і сподівався самотності тут, у цій місцині, де пливли пасма голубого туману, де танцював одноногий птах і чорт бавився перекотиполем, а ковальський молот громом озивався в околиці й зваблював до себе людей.

Коваль стояв трохи оддалік і дивився на те все, і вперше — на людські обличчя, полишені карбівничим на металі. Раптом, прозрівши, зрозумів, що то обличчя його синів і дочок, і його власне, і горів на жовтій міді вогонь, гуркотів молот, пливли пасма туману, цілувалися з дівчатами парубки, танцював одноногий птах, який був, хоч його не могло бути, — а все те робилося з великої любові й не лежало на тому прокляття. Коваль дивився — і аж тепер побачив, якою гарною була його кузня, якими прекрасними були роблені ним підкови, які незвичайні коні, котрих приводили до нього, які світлі обличчя його дітей.

І ковалеві здалося, що то він сам іде геть із свого дворища, від свого вогню, і втрачає самого себе, розділяється навпіл і гине.

— Зажди, — сказав —коваль, — не йди нікуди. Бачиш — я привів тобі свого сина, — коваль кивнув у бік молодого хлопця з широкими долонями і м'яким пушком над губою.

А вітер тим часом уперто котив дорогою жовте сухе перекотиполе.